

OUDE MARKT 1 'DORPSKERK' te BODEGRAVEN
BOUWHISTORISCHE VERKENNING en WAARDESTELLING

Utrecht, juni 2025

WEVERS & VAN LUIPEN
architecten en bouwhistorici

WEVERS & VAN LUIPEN

architecten en bouwhistorici

TRAOEN 17 3512 Z UTRECHT TEL 030 2513735 INFO@WEVERSVANLUIPEN.NL

Colofon

Datum: versie 16 juli 2025

Opdrachtgever(s): Planresult Rijnland / [REDACTED]

Auteur(s): Wevers & Van Luipen / [REDACTED]

Afbeelding voorblad: RCE doc.nr. 198170.

© NIETS UIT DEZE UITGAVE MAG WORDEN VERMENIGVULDIGD ZONDER (SCHRIFTELIJKE) GOEDKEURING VAN DE OPDRACHTGEVER OF DE AUTEURS

INHOUD

Inhoud	3	Plattegronden bouwfaserings	82
Woord vooraf	5	Monumentwaarde van objecten	83
Objectgegevens	6	Plattegronden monumentwaarde	86
Situering	7	Geraadpleegde bronnen	87
Redengevende omschrijving RCE	8	Aanbevelingen voor nader onderzoek	89
Aanzichten, plattegronden en doorsneden	9	Bijlage Cartografische afbeeldingen	91
Beschrijving	11	Bijlage Topografische afbeeldingen	93
Exterieur	12	Bijlage Referentie-afbeeldingen	117
Interieur	29	Bijlage Bouwtekeningen	118
Overzicht van de bouwfases	69		

WOORD VOORAF

De Dorpskerk te Bodegraven - ook wel de St. Galluskerk - werd na rampjaar 1672 herbouwd. Het in 1674 opgeleverde kerkgebouw werd in 1761 verrijkt met het huidige orgel en in 1859 uitgebreid, waarna een grondige restauratie door architect Piet van der Sterre tussen 1968-1973 volgde. Thans zijn er plannen voor het onderhouden en verduurzamen van de Dorpskerk, in welk kader de voorliggende bouwhistorische verkenning met waardestelling werd uitgevoerd.

Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van [REDACTED] van Planresult Rijnland, namens de eigenaar, de Hervormde Gemeente Bodegraven-Nieuwerbrug. Het veldwerk werd verricht door [REDACTED] en [REDACTED] op 27 mei 2025. Hierbij werden de speciale bouw- en interieuronderdelen fotografisch gedocumenteerd. Tijdens deze bouwhistorische verkenning lag het accent op de opname van de zichtbare bouwsporen, tevens werd er een beperkt archiefonderzoek uitgevoerd. Destructief onderzoek maakte geen deel uit van het onderzoek.

Naar aanleiding van het 'Advies omgevingskwaliteit' opgesteld door Dorp Stad & Land in opdracht van de Gemeente Bodegraven-Reeuwijk (in het kader van de opgestelde onderhouds- en verduurzamingsplannen), werd een verzoek gedaan voor het opstellen van een onafhankelijke bouwhistorische verkenning (zie voorliggend

rapport), waarbij extra aandacht wordt besteed aan de te wijzigen onderdelen, bestaande uit:

- het uitvoeren van regulier onderhoud het vervangen van de vloerverwarming,
- verduurzaming van de verwarmingsinstallatie,
- het plaatsen van binnen-voorzetramen,
- het plaatsen van een tochtsluis,
- het aanbrengen van een extra (vlucht)uitgang, mede het terugbrengen van een buitendeur in het schip
- het wijzigen van interieuronderdelen,
- het terugbrengen doorgang tussen consistorie en schip,
- het inrichten van een gebedsruimte.

Bovenstaande ingrepen werden in een aparte aanvullende notitie behandeld en uiteengezet aan de hand van de resultaten uit voorliggend onderzoek (zie Wevers & Van Luipen. 'Aanvullende notitie onderhoud en verduurzaming Dorpskerk te Bodegraven.' 16 juli 2025).

Onze dank gaat uit naar [REDACTED] en de Hervormde Gemeente voor de opdracht en voor de geboden gastvrijheid ter plaatse. Tot slot ook een woord van dank aan de studiezaalmedewerkers van het Regionaal Historisch Centrum Rijnland en Lopikerwaard te Woerden en de RCE te Amersfoort voor de vriendelijke en snelle service.

Utrecht, 16 juli 2025

[REDACTED]

OBJECTGEGEVENS

Leeswijzer

In deze rapportage wordt allereerst een beknopte beschrijving van de Dorpskerk gegeven ondersteund met fotografische documentatie van het exterieur en vervolgens het interieur. Daarna volgt een beschrijving van de bouwfasering met bijbehorende bouwfaseringsplattegronden en vervolgens een waardenstelling van het gebouw, waarin de afzonderlijke onderdelen worden gewaardeerd. Cartografisch beeldmateriaal, topografisch beeldmateriaal en bouwtekeningen zijn aan het einde van het rapport als bijlagen opgenomen.

Adres object

Oude Markt 1

2411 AW Bodegraven

Beschermingswijze

De Dorpskerk is sinds 1972 een Rijksmonument (monumentnummer: 9751).

Korte introductie en situering

De St. Gallus (later de Hervormde kerk en nu Dorpskerk)c is een driebeukige laatgotische kerk met vijfzijdig gesloten koor en een toren van drie geledingen met achzijdige houten lantaarn.

De toren met bijgebouwen ter linker- en rechterzijde is eigendom van de burgerlijke gemeente Bodegraven- Reeuwijk. Het schip en het koor van de kerk is eigendom van de kerkelijke gemeente, Hervormde Gemeente Bodegraven- Nieuwerbrug.

De Dorpskerk bevindt zich op kadastrale percelen 850 en 5570 in de kadastrale gemeente Bodegraven, sectie B.

De voorgevel met entree aan de Oude Markt is naar het westen gericht, de achtergevel met het koor naar het oosten.

afbeelding 1. Kaart van de omgeving van de Dorpskerk van Bodegraven (noordgericht). De bebouwde percelen waarop de kerk gelegen is zijn B850 en B5570 (gemeente Bodegraven). Het terrein om de kerk beslaat perceel B5571 (noordzijde) en B5573 (zuidzijde). *Bron: Kadastralekaart.com, 2025.*

SITUERING

afbeelding 2. Bovenaanzicht van de omgeving van Oude Markt 1 (noordgericht). Bron: Google Maps 2025.

afbeelding 3. Detail uit de vorige afbeelding van de kerk. De voorgevel wordt in het voorliggende rapport aangeduid als de westgevel. Bron: Google Maps 2025.

REDENGEVENDE OMSCHRIJVING RCE

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Monumentnummer*: 9751

Smallepad 5
3811 MG Amersfoort
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

T 033 421 74 56
E info@cultureelerfgoed.nl

Status rijksmonument
Inschrijving register* 29 februari 1972
Kadaster deel/nr 82994/89

Woonplaats*		Gemeente*		Provincie*			
Bodegraven		Bodegraven-Reeuwijk		Zuid-Holland			
Straat*	Nr*	Huisletter*	Toev.*	Postcode*	Woonplaats*	Situering	Locatie
Oude Markt	1			2411 AW	Bodegraven		
Kadastrale gemeente*		Sectie*	Kadastraal object*		Appartement aanduiding		Grondperceel
Bodegraven		B					5570

Omschrijving**

Ned.Herv.Kerk. Laat-gotische kerk met driebeukig schip en langgerekt eenbeukig koor met vijfzijdige sluiting. Tegen de noord- en zuidgevel van het schip een kapel met puntgevel. Uitgebrand in 1672, waarna het interieur geheel vernieuwd werd. Tegen de zuiderzijbeuk een 18e eeuwse portaal met gebosseerde pilasters en fronton. Consistoriekamer uit 1829. Inwendig houten overwelfing. Tot de inventaris behoren: een eikehouten preekstoel met koperen lezenaar en doophek met koperen lezenaar, alles na de brand van 1672; een rijk gesneden orgelkas in Lodewijk XV-trant, in 1761 gemaakt door H.H.Hess met orgelgalerij; vijf eenvoudige gestoelten, 18e eeuw; een houten portaalomlijsting, 18e eeuw; vijf 18e eeuwse psalmborden met gesneden omlijsting; zeven eenvoudige tekstborden en naamlijsten van predikanten, 19e eeuw; twee koperen kandelaars, 18e eeuw, op het doophek. Enkele grafzerken uit de 17e en 18e eeuw.

Hoofdcategorie	Subcategorie	Functie
Religieuze gebouwen	Kerk en kerkonderdeel	Kerk

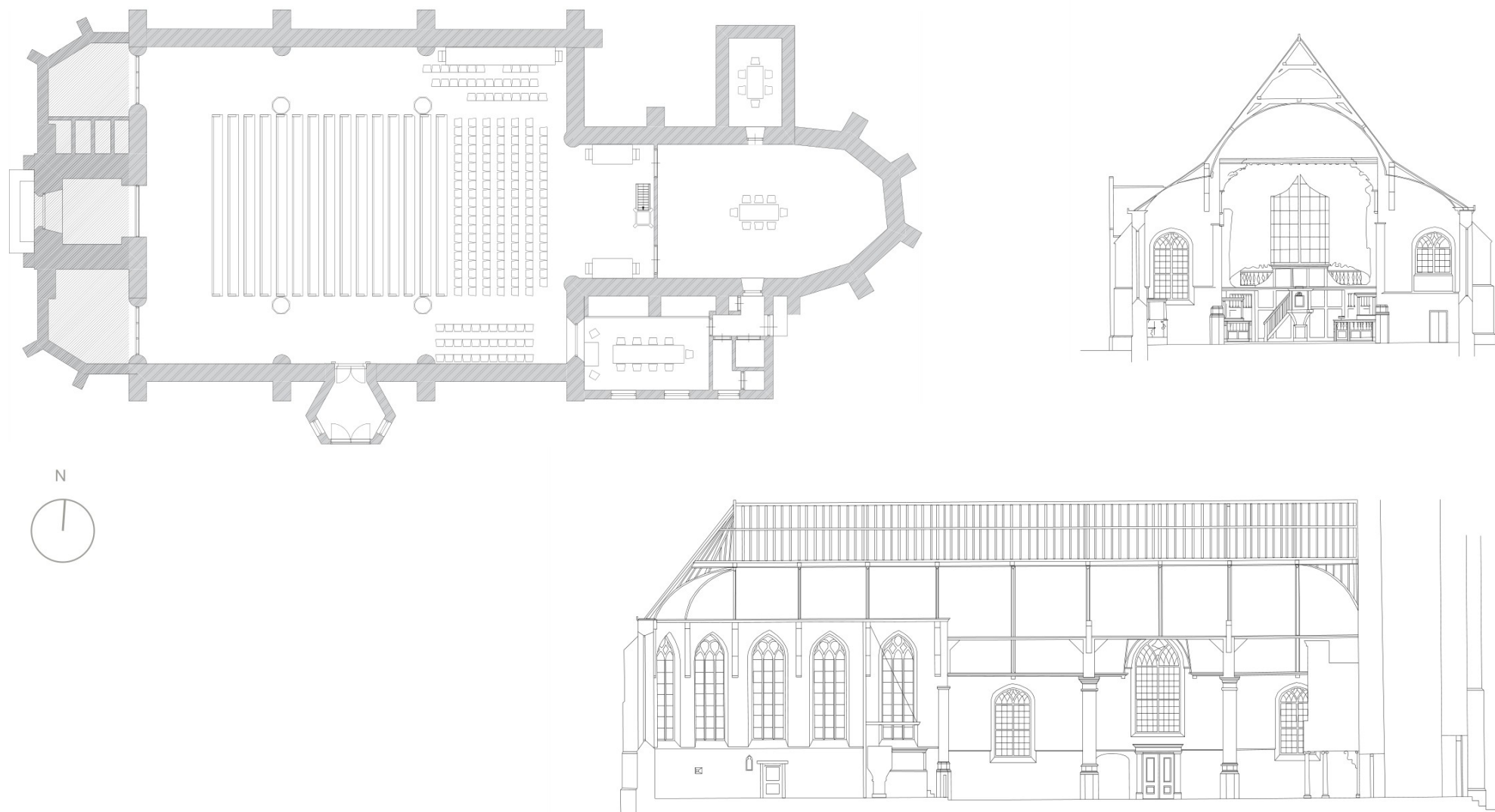
* Dit gegeven is onderdeel van het rijksmonumentenregister

** Dit is een registergegeven voor zover noodzakelijk voor de identificatie van het rijksmonument

Datum van downloaden 03 juni 2025

AANZICHTEN, PLATTEGRONDEN EN DOORSNEDEN

afbeelding 4. Gevelaanzichten linker zijgevel (noord), achtergevel (oost) en rechter zijgevel (zuid) - Bestaande toestand. Bron: Planresult Rijnlant, 2025.

afbeelding 5. Plattegrond begane grond (noordgericht) en doorsnede gezien richting de oost- en zuidgevel - Bestaande toestand. Bron: Planresult Rijnlant, 2025.

BESCHRIJVING

De beschrijving van de kerk vindt plaats aan de hand van tekst en fotografische documentatie. Hierin zal eerst het exterieur worden beschreven, daarna volgen de beschrijvingen de diverse ruimten van het interieur met de constructie, met telkens eerst de begane grond, gevolgd de hogergelegen verdiepingen.

De datering - voor zover niet exact bekend - wordt als volgt aangeduid:

Romeinse cijfers voor de eeuw, hoofdletter A en B voor de eerste en tweede helft, kleine letters a,b,c en d voor achtereenvolgens eerste, tweede, derde en vierde kwart en m voor het midden van die eeuw (XVIIc is het derde kwart van de 17de eeuw en XVIIIb is tweede helft 18de eeuw).

EXTERIEUR

Voorgevel (west) en toren

Het huidige aanzicht en gevelgeleding van de westgevel van de kerk met kerktoren kwam grotendeels gedurende de restauratie van 1972-73 tot stand. De zijbouwen werden toen geheel nieuw opgemetseld in oude handvormstenen (22 x 10-10,5 x 4,5 cm met tienlagenmaat van 57 cm) en voorzien van de huidige spitse houten vensters met traceringen en nieuwe toegangsdeuren werden in de noord- en zuidgevel geplaatst. De daken - die voor de restauratie met leien gedekt waren - werden voorzien van een dakbedekking uit blauwe geglazuurde links- en rechtsdekkende pannen.

De toren bestaat uit metselwerk met steenformaat 22-22,5 x 11 x 5,5 cm met een tienlagenmaat van 65,5 cm (XVA/XVld). De toren werd vermoedelijk in ca. 1674 met een derde geleding opgehoogd, waarbij de steunberen niet werden doorgetrokken en de lisenen en rondboogfriezen werden aangebracht. De toren werd gedurende de laatste restauratie 1972-73 zwaar gerestaureerd, waardoor het metselwerk van de toren geheel uniform oogt. Wel werd de nieuw opgetrokken borstwering van de omloop van de torenspits met rondbogige openingen en ezelsrug in afwijkend metselwerk uitgevoerd, evenals de dichtzettingen van de openingen in de derde geleding. Eveneens werd toen een geheel nieuwe achtkantige torenspits met loden bekleding en met leien gedekte spits voorzien. De vensters in de toren werden dichtgemetseld en ter plaatse van de westelijke kerkdeuren werd een hoge spitboognis gemetseld (1972-73).

afbeelding 6. De voorgevel, gezien vanuit het westen.

afbeelding 7. Noordelijke zijbouw van de kerktoeren; geheel opnieuw opgetrokken gedurende de restauratie van 1972-73. De houten vensters met traceringen en de zijdeur werden toen voorzien. Het dak is gedekt met rechtsdekkende blauwe geglazuurde pannen.

afbeelding 8. Zuidelijke zijbouw van de kerktoeren; geheel opnieuw opgetrokken gedurende de restauratie van 1972-73. De houten vensters met traceringen en de zijdeur werden toen voorzien. Het dak is gedekt met linksdekkende blauwe geglazuurde pannen.

afbeelding 9. De torenspits, gezien vanuit het zuidwesten. De borstwerking van de omloop met rondbogen werd in 1972-73 opgetrokken. De gehele torenspits dateert uit deze restauratie, eveneens werden toen de torenramen dichtgemetseld en voorzien van een smalle kikspleten.

afbeelding 10. De westelijke entree ter plaatse van de toren. De geprofileerde spitboogvormige nis met klein spitsboogvenster en de dubbele deur onder een gedrukte boog kwamen alle gedurende de restauratie van 1972-73 tot stand.

afbeelding 11. De westelijke entree ter plaatse van de toren: tweede en derde geleding. Het metselwerk van de toren is in 1972-73 geheel uniform gemaakt.

Rechter zijgevel (zuid)

De zuidgevel aan de Oude Markt bestaat uit drie schiptraveeën en het koor.

De westelijke travee werd gedurende de laatste restauratie voorzien van een gewijzigde vensteropening, te zien aan het afwijkende omliggende gelige metselwerk met feloranje metselwerk ter plaatse van de spitsboog (afb. 13-14). Ook de waterlijst werd plaatselijk onderbroken en de raamdorpel verlaagd. De huidige houten vensters met traceerwerk werden ingebracht (1968-71). De steunberen ter plaatse van de zuidgevel werden nagenoeg opnieuw opgemetseld, voorzien van de zandstenen hoekblokken, vernieuwde afzaten en waterlijsten (1968-71).

De top van de topgevel van de middentravee (afb. 18) werd gedurende 1968-1971 opnieuw opgemetseld en uitgevoerd met vlechtwerk en vlakke schouders met dekstenen. Gedurende deze verbouwing werd ook een blindnis - dichtgezette deuropening - gerealiseerd met zandstenen hoekblokken en geprofileerd metselwerk (afb. 19).

Tegen de middentravee werd eind 18de eeuw (XVIII) een zeskantig toegangsportaal gebouwd, voorzien van dubbele deuren in een gepilasterde omlijsting met frontonbekroning. Het metselwerk bestaat uit bakstenen van 17-17,5 x 8-8,5 x 3,2-3,5 cm met een tien lagenmaat van 41,5 cm. De gemetselde hoeken van dit paviljoen zijn in geblokte pilasters uitgevoerd en aan weerszijden van de deur werden in de verdiepte velden twee vensters voorzien. Het dak werd gedekt met zink met op de nok een bolvormige, gestekelde pironbekroning (afb. 15-17).

De oostelijke travee werd opnieuw opgetrokken in 1968-1971 in steenformaat 24-25 x 11,5-12,5 x 5 cm met tien lagenmaat 60 cm en voorzien van het huidige spitboogvenster (afb. 21).

Tegen het koor (XVd) werd in 1829 de consistorie gebouwd, eenlaags, opgetrokken uit metselwerk met steenformaat 17-17,5 x 8,5 x 3,5 cm met tien lagenmaat 42 cm, met drie vensterassen en een spitse schildkap met - in de huidige situatie - leien in maasdekking (afb. 22-24).

Het koor (XVd) werd in 1968-71 voorzien van nieuwe afzaten op de steunberen. De spitsboognissen werden alle opengebroken en voorzien van gemetselde traceringen en vensters met glas-in-loodbeglazing (afb. 24).

De gevel werd gedurende de restauratie van 1968-1973 ontdaan van de cementeerde plint en voorzien van een plint uit metselwerk met fors steenformaat: 28 x 15 x 8 cm, met een tien lagenmaat van 100 cm.

afbeelding 12. De rechter zijgevel, gezien vanuit het zuidoosten.

afbeelding 13. Degelige baksteensteen werd gebruikt gedurende de restauratiewerkzaamheden tussen 1968-1973 (zie pijlen ter plaatse van de torenomloop, dichtzettingen en rondom vensteropeningen).

afbeelding 14. De westelijke travee van het schip. Rondom het venster werd een gelige baksteen toegepast, de raamdorpel werd omlaag gebracht, waardoor de waterlijst onderbroken wordt (1968-71).

afbeelding 15. Twee details uit de volgende afbeelding van het entrepaviljoen aan de zuidgevel (XVIIIId). Boven: de puntige zinken dakpijon op de daknok, onder: venster 3 x 5 ruits raam onder een gemetselde hanekam.

afbeelding 16. Het zeskantige entreepaviljoen (XVIIIld) tegen de middentravee van het schip, met gebosseerde pilasters op de hoeken. Het deurportaal bevat een gepilasterde omlijsting met een frontonbekroning (XVIIIld). Boven de deur is een spreukbord aangebracht.

afbeelding 17. De frontonbekroning, rustend op pilasters ter plaatse van de toegangsdeur (XVIIIld).

afbeelding 18. De topgevel ter plaatse van de middentravee die tussen 1968-71 opnieuw werd opgetrokken en werd voorzien van huidig venster.

afbeelding 19. Blindnis met gemetselde, geprofileerde omlijsting met ingewerkte zandsteenblokken, gerealiseerd in 1968-71. De steunbeer werd in 1968-71 opnieuw opgemetseld en tevens voorzien van zandsteenblokken.

afbeelding 20. Het oostelijk deel van de zuidgevel van het schip, met rechts de in 1829 aangebouwde consistorie.

afbeelding 21. De oostelijke travee van het schip; in 1968-71 opnieuw opgetrokken en voorzien van huidige plint, lijsten en venster.

afbeelding 22. Het kerkkoor (XVd-XVIb) met aangebouwde consistorie (1829), gezien vanuit het zuiden.

afbeelding 23. Links: ingemetselde gedenksteen van de bouw van de consistorie 'De 1e steen gelegd door G. I. W. Zahn 25-03-1829.' Rechts: de zwaar geprofileerde gootlijst van de consistorie (1829).

afbeelding 24. Alle spitsbogen werden gedurende de restauratie van 1968-71 opgebroken en voorzien van gemetselde traceringen en vensters met glas-in-loodbeglazing. Bij de vernieuwing van het dak werden de bovenste lagen van het metselwerk vernieuwd (XIX of 1968-71) (zie de rodere steen onder het boeiboord).

Achtergevel (oost)

Aan de oostzijde bevindt zich de koorafsluiting (XVd-XVIb). Het koor werd opgebouwd in elf traveeën, afgescheiden door steunberen. Zoals benoemd werden de plint en de vensters in 1968-71 gezien. Eveneens werd het metselwerk toen grondig hersteld en het dak opnieuw met leien gedekt. In de volledig oost gerichte travee werd vermoedelijk in 1968-71 een plakkaat uit 1604 ingemetseld in een omlijsting van tufsteen. Vermoedelijk was de gevelopening een voormalig venster voor besmettelijk zieken (afb. 26).

Aan de zuidzijde bevindt zich de oostgevel van de consistorie (1829) met de toegangsdeur. In 1949 werd vanwege herindeling van het interieur het venster naast de deur dichtgezet (afb. 25).

Tussen de consistorie en het kerkkoor hebben diverse aanbouwen gestaan (1917, 1949) met sanitair en in de zuidoostelijke travee van het koor was begin 20ste eeuw een deuropening met een betonnen neogotische omlijsting aanwezig. Van dit alles zijn nauwelijks sporen in de gevel aan te treffen door de restauratie van 1968-71.

afbeelding 25. De achtergevel, gezien vanuit het oosten. Ter plaatse van de pijl werd in 1949 een venster in de gevel van de consistorie dichtgezet.

afbeelding 26. Het koor, gezien vanuit het oosten. Onder een detail van het ingemetselde plakkaat met geschrift: 'O Mens gedenk de verleden tijd, de tegenwoordige tijd en de toekomstige. 1604. G.S.W.' Voormalige kijkopening voor de besmettelijk-zieken.

afbeelding 27. Detail van één van de spitsboogvensters met tracteringen en glas-in-loodbeglazing (1968-71).

afbeelding 28. De gemetselde gebouwplint in groot steenformaat (1968-71).

Linker zijgevel (noord)

De noordgevel grenst aan het Gallushof. De groenstrook langs de kerk, die begin 19de eeuw kort in gebruik was als kerkhof. In 1968-73 werd de groenstrook heringericht.

De gehele noordgevel van de kerk was sinds eind 19de eeuw-begin 20ste eeuw tot aan de restauratie van 1968-73 voorzien van een gecementeerde afwerking. Bij verwijdering werd het achterliggende metselwerk zeer gehavend aangetroffen, waardoor in 1968-73 werd besloten voor vrij ingrijpende gevelrestauratie, waarbij de historische afleesbaarheid van de gevel grotendeels werd uitgewist. Alle vensters werden en deuren werden nieuw gemaakt.

De noordgevel bestaat aan de westzijde uit het reeks besproken kerkkoor, waartegen de derde travee vanaf het schip in 1968-71 nieuwe sacristie werd opgetrokken. De sacristie werd gebouwd op een rechthoekige grondslag, in aansluiting op de steunberen van het koor en aan de noordzijde voorzien van een topgevel. Er werd een oudere handvormsteen toegepast (19-20 x 8-10 x 3,8-5 cm met tien lagenmaat 53,5 cm) en de geveldetailering werd afgestemd op die van de kerk (afb. 30).

De meest oostelijke travee van het schip werd in 1968-71 geheel nieuw opgetrokken, evenals de geveltop van de topgevel van de middentravee (afb. 32-33).

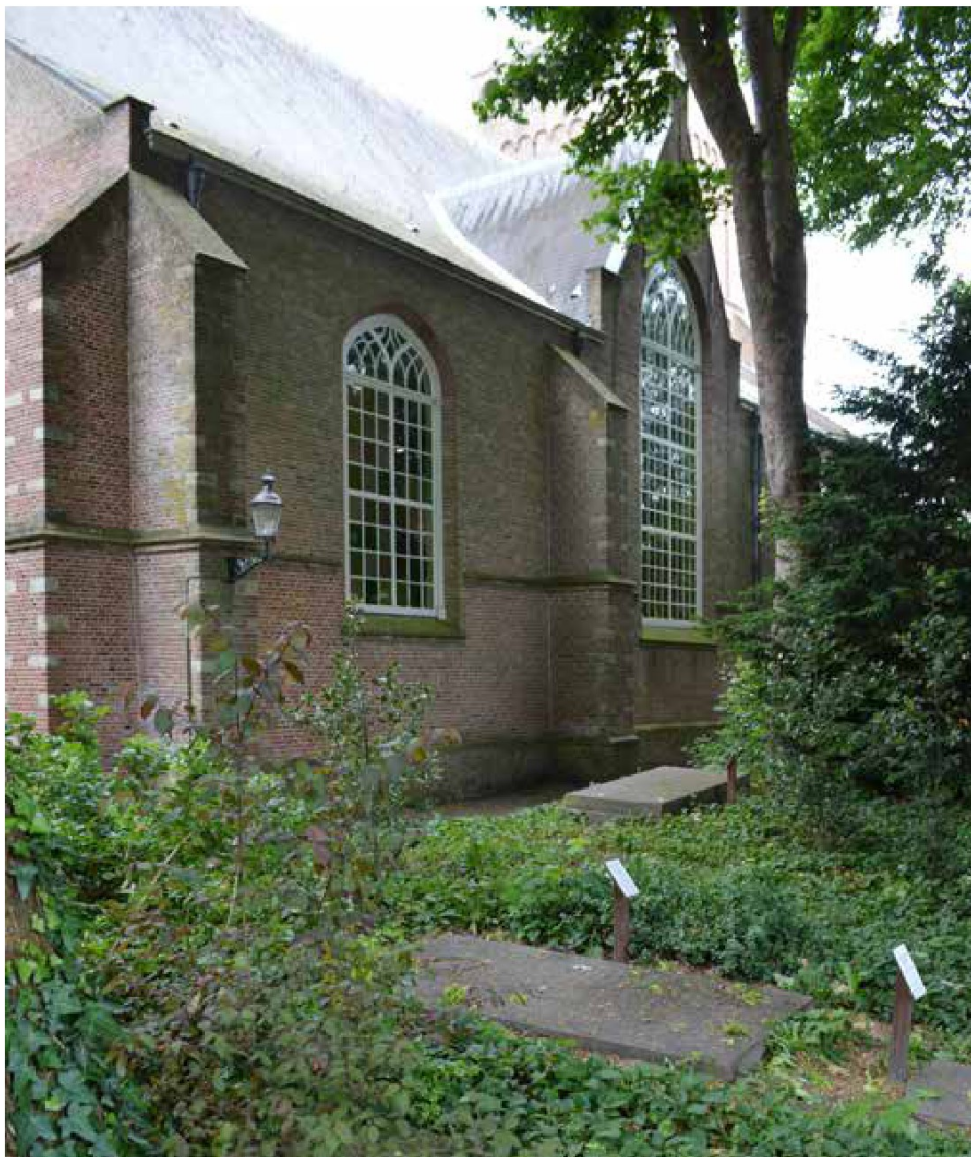
afbeelding 29. Zicht langs de noordgevel richting het oosten.

afbeelding 30. De aangebouwde sacristie aan het koor met tuitgevel uit 1968-1971.

afbeelding 31. De oostmuur van het schip, bestaande uit een roder metselwerk (19 x 9 x 4 cm met tienlagenmaat 49).

afbeelding 32. Oostelijke travee van het schip; in 1968-71 grotendeels opnieuw opgetrokken en middentravee met tuitgevel. Deze de bovenzijde van deze tuitgevel werd in 1968-71 eveneens opnieuw opgemetseld waarbij vlechtingen werden toegepast.

afbeelding 33. Middentravee van het schip met tuitgevel. Ter plaatse van de stippellijn, de bouwnaad van de restauratie (1968-71).

afbeelding 34. Twee details van hemelwaterafvoeren, ter plaatse van de gevels afgewerkt met bloemdetaal (1968-71).

afbeelding 35. Deur aan de oostzijde van de middentravee, gerealiseerd in 1968-71.

afbeelding 36. De westelijke travee van de noordgevel van het schip.

afbeelding 37. Het venster uit de voorgaande afbeelding (1968-71).

Daken

Het dak van het kerkgebouw werd gedurende de restauratie van 1968-1973 geheel vernieuwd; hierbij bleef de inwendige kapconstructie behouden waar kon, maar werden het beschot en een groot deel van de gordingen vernieuwd. De bestaande dakkapellen en dakramen werden hierbij verwijderd en het dak opnieuw gedekt met leien in maasdekking.

De kapconstructies van de zijbouwen van de toren werden geheel nieuw vervaardigd, waarop een dak met gesmoorde blauwe geglaazuurde pannen werd aangebracht. De toren werd voorzien van een geheel nieuwe torenspits bekleed met zink en met een leien dakbedekking.

afbeelding 38. Het dak van het kerkgebouw gezien vanaf de toren, richting het oosten.

afbeelding 39. De voet van de torenspits (1972-73), waarin de luiklok is geplaatst. De voet werd achtkantig uitgewerkt met hierin getoogde openingen met gebalusterde balustrades. Het geheel werd bekleed met lood, waarbij het uiterlijk van natuursteenblokken werd gecreëerd.

afbeelding 40. De constructie van de spits (1972-73).

afbeelding 41. Het interieur van de voet van de spits, met luiklok.

afbeelding 42. De spits, gezien vanaf het maaiveld vanuit het noordoosten. Op de spits uit 1972-73 werden leien voorzien in maasdekking. De windroos werd bekroond met een vergulde leeuw.

INTERIEUR

Zijbouw toren noord (1972-73)

De gehele noordelijke aanbouw aan de toren werd - net als de zuidelijke zijbouw - gesloopt en in huidige vorm opgetrokken in 1972-73. De drie buitengevels werden voorzien van nieuwe hooggeplaatste spitsboogvensters, de noorgevel werd voorzien van een buitendeur. Ook de kapconstructie werd geheel vernieuwd naar ontwerp van restauratiearchitect Piet van der Sterre. Tegen de noordgevel van de toren werd in 1968-73 op de begane grond een toiletgroep voorzien, met een houten trap en bordes om de orgelgalerij te bereiken. Aansluitend op dit bordes werd nog een houten trap voorzien, leidend naar de eerste verdieping van de toren. In de noordgevel van de toren werd een deur gerealiseerd in een bestaande opening (1968-73).

De westgevel van het schip bevat in de muur verwerkte halfkolommen (XVIA) waarvan de bladkapitelen in 1968-1973 werden gereconstrueerd. Hiertussen werd houten schotwerk voorzien (XIXb). De vloer werd gedurende de restauratie voorzien van de huidige plavuizen.

Constructie

Zowel de gemetselde buitenmuren als houten kapconstructie werden in 1972-73 gerealiseerd.

afbeelding 43. De noordelijke torenaanbouw gezien vanaf de trap naar het orgel, richting het noordwesten.

afbeelding 44. De noordelijke torenaanbouw gezien richting het noordoosten. De deur in de noordgevel werd in 1972-1973 voorzien.

afbeelding 45. Kapconstructie noordbouw toren (1972-73).

afbeelding 46. Doorgang naar de orgelgalerij in het schip (1968-1972).

afbeelding 47. Spitsboog met halfkolommen (XVIA), waartussen een schot werd geplaatst. De bladkapitelen werden in 1968-1973 gereconstrueerd.

afbeelding 48. Bordes ter hoogte van doorgang naar de orgelgalerij, voorzien van een balustrade met vlakke balusters (1968-1973).

afbeelding 49. Trap en bordes naar de hogergelegen verdiepingen van de toren (1968-1973).

afbeelding 50. Opening in de noordgevel van de toren met spiegelklampdeur (1968-1973).

Zijbouw toren zuid (1972-73)

De gehele zuidelijke aanbouw aan de toren werd - net als de noordelijke zijbouw - gesloopt en in huidige vorm opgetrokken in 1972-73. De drie buitengevels werden voorzien van nieuwe hooggeplaatste spitsboogvensters, de zuidgevel werd voorzien van een buitendeur. Ook de kapconstructie werd geheel vernieuwd naar ontwerp van restauratiearchitect Piet van der Sterre.

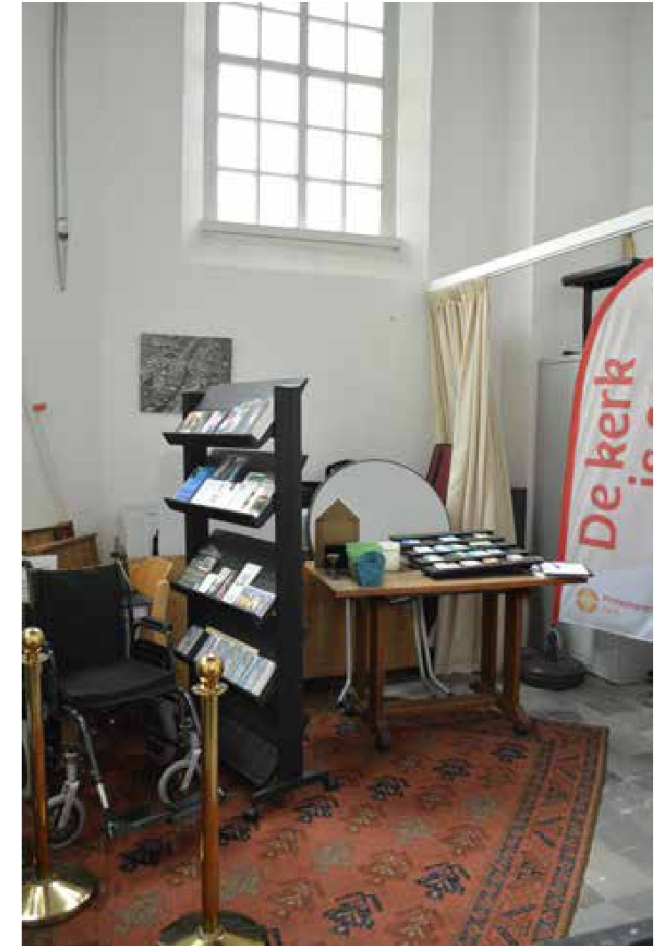
De westgevel van het schip bevat in de muur verwerkte halfkolommen (XVIA) waarvan de bladkapitelen in 1968-1973 werden gereconstrueerd. Hiertussen werd houten schotwerk voorzien (XIXb). De vloer werd gedurende de restauratie voorzien van de huidige plavuizen.

Constructie

Zowel de gemetselde buitenmuren als houten kapconstructie werden in 1972-73 gerealiseerd.

afbeelding 51. Deur in het houten schotwerk (XIXb), naar het schip. Boven de deur hangt vermoedelijk een voormalig spreukbord van het zuidportaal.

afbeelding 52. Zicht richting het zuidwesten. De ruimte is in gebruik als berging voor de kerk.

afbeelding 53. Zicht omhoog richting de zuidgevel van de toren, met in het stucwerk de verdiepte velden en lisenen in het torenmetselwerk. De houten kapconstructie werd in 1972-73 gerealiseerd.

afbeelding 54. Zandstenen basement van de halfkolom (XVIA) van het schip, met restanten van beschilderingen in rood en oker.

afbeelding 55. Buitendeur - spiegelklampdeur met gehengen en grendel - in de zuidgevel van de zuidelijke torenaanbouw (1972-73).

Toren - verdiepingen

De toren kent een vierkante grondslag. Boven het torengewelf bevindt zich op de eerste verdieping een stenen vloer uit klinkers. Al het hogergelegen hout- en constructiewerk werd in 1972-73 aangebracht of vernieuwd: de trappen en ladders en de balklagen en houten vloeren van de tweede en derde verdiepingvloer van de toren. De verdiepingvloeren werden toen op andere hoogten gebracht.

De toren werd diverse malen hersteld en dateert in opzet uit de 14de-15de eeuw voor wat betreft de fundamenteën en voor wat betreft het opgaande werk uit eind 15de eeuw, ca. 1583 en 1674, waarna enkele grondige restauraties in de 19de- en 20ste eeuw hebben plaatsgevonden, waaronder de meest recente in 1972-73.

Op de lijn ter hoogte van de onderzijde van de nissen op de tweede torenverdieping - de derde torengeliding - verandert het primaire metselwerk (XV/XVI) van de toren in een vlakkere egale rode baksteen (mogelijk 1674). Deze lijn werd in de afbeeldingen 61-64 aangeduid met een stippellijn.

Rondom de gevelopeningen met segmentboognissen werden eerder herstellingen gedaan én wijzigingen doorgevoerd - waarschijnlijk toen er rondboogvensters in de toren werden geplaatst (XIXd). Hierbij werd een mengeling van rood-gele baksteen toegepast met een wit afstekende voeg.

Constructie

De verdiepingvloeren van de toren werden opgebouwd als meervoudige balklaag, ingebracht in 1972-73 naar ontwerp van Piet van der Sterre. De gemetselde torenmuren werden diverse malen gerestaureerd, waarbij telkens verschillend metsel- en voegwerk werd toegepast.

afbeelding 56. De balklaag van de 2de verdiepingvloer in de toren (1972-73).

afbeelding 57. De doorgang in de noordgevel naar de noordelijke zijbouw van de toren (1972-73). De vloer bestaat uit een stenen klinkervloer in halfsteens verband.

afbeelding 58. De zuidgevel van de toren op de eerste verdieping (in twee delen). De verdikking in de muur (stippellijn) en bouwsporen van een voormalige balklaag (pijlen) duiden erop dat de tweede verdiepingvloer van de toren oorspronkelijk lager lag.

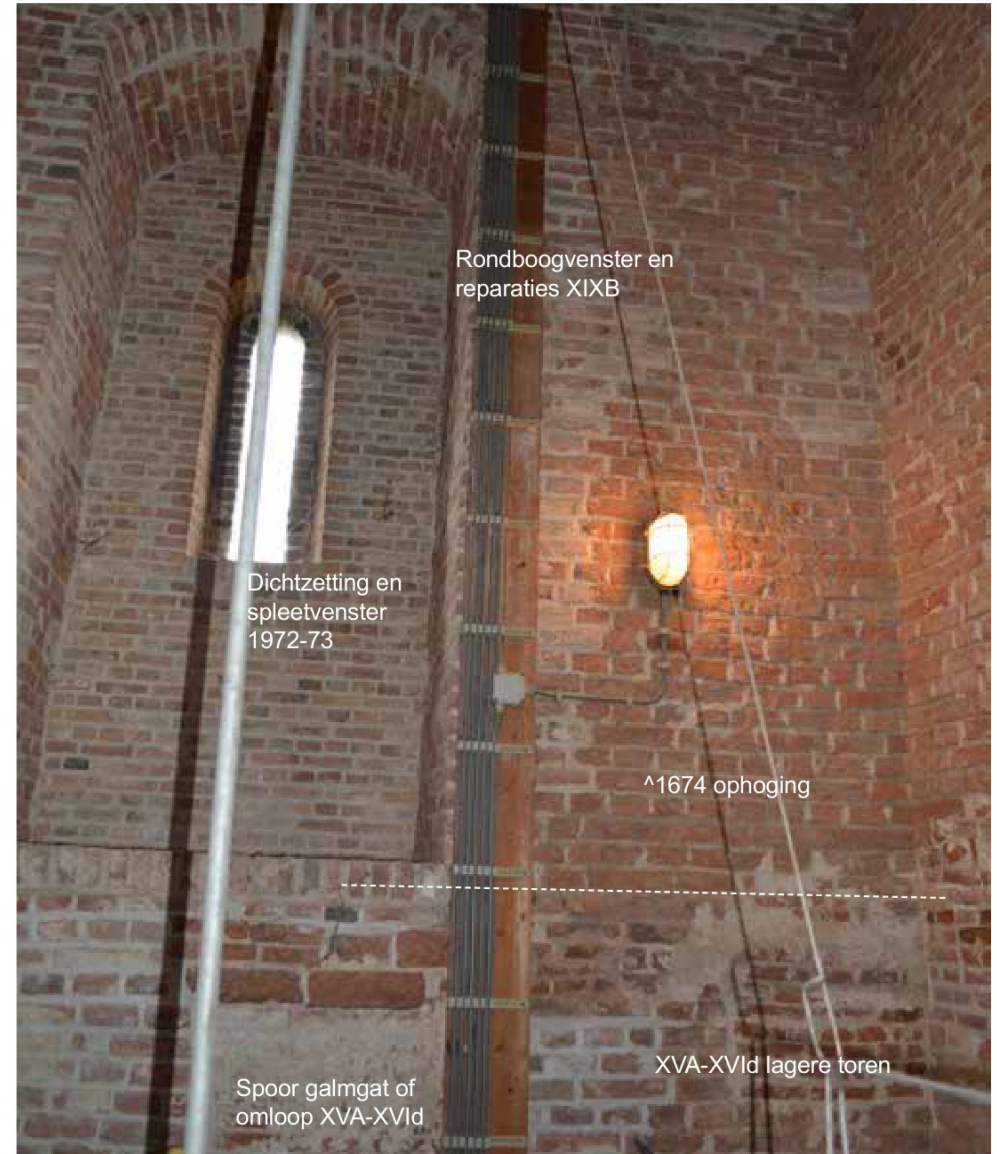

afbeelding 59. Venster in de voorgevel (west) van tweede geleding van de toren. De grotere segmentboogvormige opening werd in dichtgemetseld en voorzien van een spleetvenster. Steenformaat inboeting: $18 \times 8,5-9 \times 4 \text{ cm}$ 10 lm = 50 cm.

afbeelding 60. De balklaag van de 3de verdiepingsvloer in de toren (1972-73).

afbeelding 61. Oostmuur gezien richting de doorgang met luik naar de kap van het schip. De trap werd in 1972-73 voorzien.

afbeelding 62. Zicht richting het venster in de noordgevel van de derde geleding van de toren. De grotere segmentboogvormige opening werd in dichtgemetseld (1972-73) en voorzien van een spleetvenster met ronde bovenzijde (1972-73).

afbeelding 63. Zicht omhoog ter plaatse van de zuidgevel van de derde geleding van de toren. De grotere segmentboogvormige opening werd in dichtgemetseld (1971-72) en voorzien van een spleetvenster met ronde bovenzijde (1972-73). Vanaf de onderdorpel van de openingen wijkt het metselwerk van de toren af (zie onder).

afbeelding 64. De zuidgevel uit voorgaande afbeelding op ooghoogte vanaf de tweede verdieping.

afbeelding 65. Derde verdieping in de toren met trap naar de torenomloop (1972-73).

afbeelding 66. De houtconstructie van de torenvoet (1972-73).

afbeelding 67. De derde verdiepingvloer van de toren gezien vanaf het bordes naar de omloop. De wanden werden in 1972-73 tot aan deze hoogte opgemetseld bij het plaatsen van de nieuwe constructie met torenspits.

Schip en orgel

De kerkship werd in 1674 grotendeels heropgebouwd, driebeukig zonder scheibogen. De kapconstructie dateert eveneens uit deze heropbouw (1674). De houten tongewelven met geprofileerde ribben en rozetten werden omstreeks 1771 voorzien, waarvan de houten delen gedurende de restauratie van 1968-71 grotendeels werden vervangen. Alle ramen en deuren in het schip werden in 1968-71 vervangen.

De muren werden gedurende restauraties meermaals afgebikt en in 1968-71 werd de gehele houten en hardstenen vloeren uit de kerk verwijderd om vloerverwarming aan te brengen. De hardstenen plavuizen keerde gedeeltelijk, in gewijzigde toestand terug en werd ook aangevuld met cementplavuizen t.p.v. de kerkbanken.

De orgelkas met galerij kwam als tweestrapsraket in 1761 en 1772 tot stand. In 1761 werd het Hess orgel met de galerij gebouwd, in 1772 werden deze versterkt en uitgebreid. De vormgeving van het orgel met rijk gesneden houtwerk dateert uit 1761, de perspectiefschilderingen van de klassieke tempelgalerijen vermoedelijk uit ca. 1771. In 1968-73 werd de huidige toegang via de noordelijke torenaanbouw gerealiseerd en werd de kleurstelling van het orgel uit 1761 teruggebracht.

Het koorschot kwam in delen tot stand. De onderzijde dateert mogelijk van kort na de herbouw van de kerk in 1674, gezien het spreekgestoelte en klankbord uit 1674 hier in het ontwerp precies op werden afgestemd. Het koorschot werd in ca. 1837 opgehoogd, waarbij de schildering met draperieën werden aangebracht - en mogelijk ook de draperieën op de orgelwand. De schotwerken aan weerszijden van het orgel bij de torenaanbouwen werden ook voorzien en beschilderd met de tekstborden (1837, afb. 110).

Eind 18de eeuw werd het zuiderportaal gerealiseerd, voorzien van de gepilasterde omlijsting met marmerimitatieschilderingen (afb. 93-94).

Constructie

De constructie van het schip bestaat uit twee drievoudig gestapelde dekbalkjukken (1674) - waarvan de onderste jukken in het zicht zijn - die rusten op stenen kolommen (XVIA) waarop de gebintstijlen en de gebintplaten op rusten. Op deze gebintplaten rusten - uit het zicht, boven de gewelven - tweevoudig gestapelde dekbalkjukken. Aan de uiteinden van het schip in de oost- en westgevel bevinden zich halfkolommen waar de kapconstructie op rust. In de zijbeuken worden de spatkrachten opgenomen door halfpanten die rusten op halfkolommen in de met steunberen uitgeruste gevels.

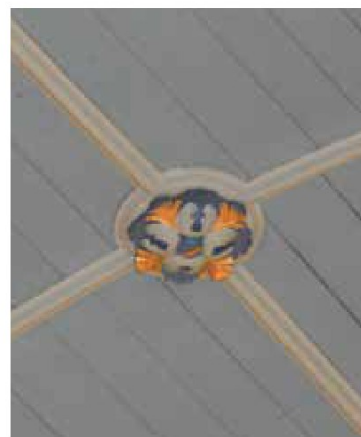
De kolommen in het schip werden gedurende de restauratie van 1968-1971 gerepareerd en bepleisterd.

afbeelding 68. Het schip, gezien richting het oosten vanaf de orgelgalerij.

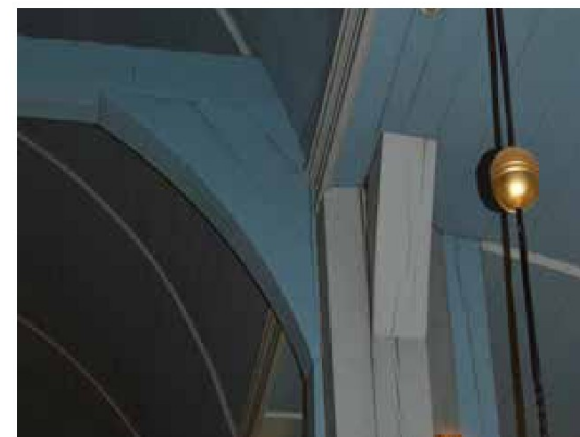

afbeelding 69. Houten tongewelf (ca 1771) van het schip en de onderste dekbalkjukken van de gebinten (1674).

afbeelding 70. De kolommen halfspanten ter plaatse van de zuidelijke zijbeuk (1674)

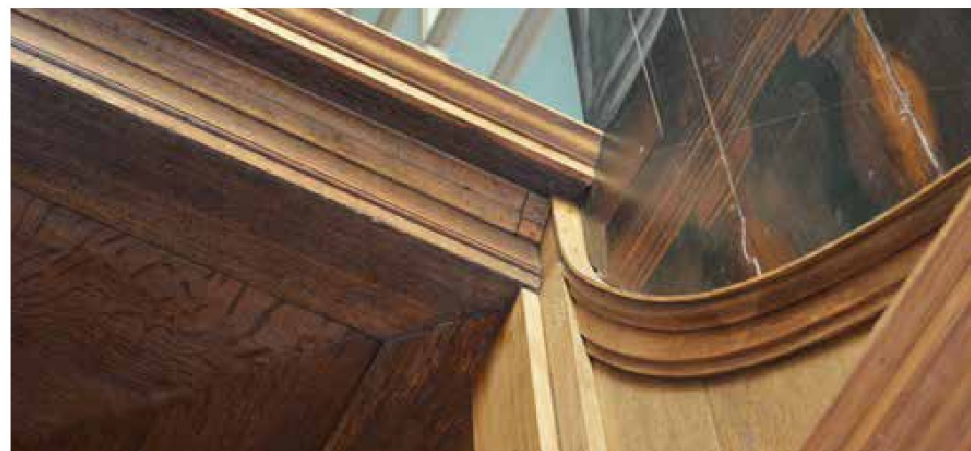
afbeelding 71. Houtgesneden kroonsteen op de kruising van de geprofileerde ribben van het tongewelf (ca 1770).

afbeelding 72. Trekbalk en korbeel ter plaatse van de hoofdbeuk (1674).

afbeelding 73. Het koor met koorschot gezien vanaf de orgelgalerij. De onderzijde van het koorschot uit eiken, met het spreekgestoelte dateren uit 1674, het beschilderde bovendeeel uit 1837. Voor het koorschot het liturgisch centrum, afgesloten door een laag doophek (1674, aangepast in 1968-71).

afbeelding 74. Met bladkapitelen beschilderd dekbalkjuk (1674) ter plaatse van het koorschot (1770/1837) en draperieschildering op het koorschot (1837).

afbeelding 75. Aansluiting tussen het klankbord, koorschot en de schildering. De architectuur van het koorschot (1674) werd doorgezet in de schildering (1837).

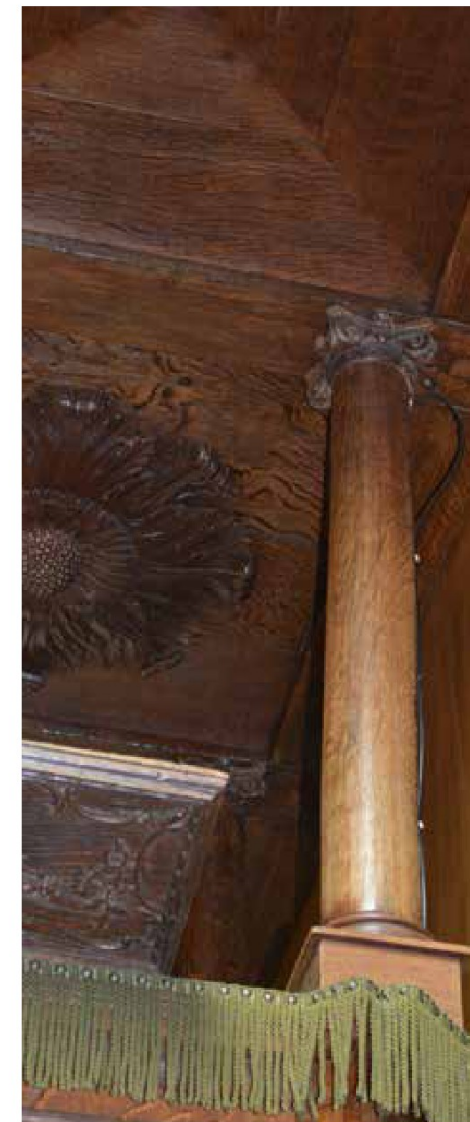
afbeelding 76. Het eikenhouten spreekgestoelte (1674) met rechte steektrap (1968-71).

afbeelding 77. Detail van de onderzijde van de lezenaar en het rijke, uit hout gesneden psalmbord (1674).

afbeelding 78. Detail van de in 1968-71 vervaardigde rechte steektrap van de preekstoel met vlakke balusters.

afbeelding 79. Onderzijde van het klankbord (1674).

afbeelding 80. De koperen lezenaars op het doophek en spreekgestoelte en de kandelaars dateren uit de kerkinventaris van 1674.

afbeelding 81. Lezenaar op het doophek en spreekgestoelte en de kandelaars dateren uit de kerkinventaris van 1674.

afbeelding 82. Detail van zuiltje en plafondrozet van het klankbord.

afbeelding 83. De eikenhouten deur in het koorschot, voorzien van een doorkijkopening met balusterspijlen (1674). De deur werd aan de onderzijde gerepareerd/aangeheeld.

afbeelding 84. De noordelijke vieringpijler tussen koor en schip.

afbeelding 85. Venster in de noordgevel van het koor. Dit venster werd geheel in 1968-71 gerealiseerd ter plaatse van een bestaand dichtgezet koorvenster.

afbeelding 86. De in 1968-71 aangepaste doophekken (1674), geplaatst op de scheiding tussen koor en schip.

afbeelding 87. Herenbank tegen de noordgevel van het koor (1674/XVIII).

afbeelding 88. Herenbank tegen de zuidgevel van het koor (1674/XVIII).

afbeelding 89. Brede herenbank tegen de noordgevel van het schip (1674/XVIII). De kolommen hebben een onevenredig verloop.

afbeelding 90. Herenbank tegen de zuidoever van het schip. Deze bank werd bijgemaakt (1970) naar kopie van de bestaande. De kolommen zijn anders vormgegeven met een evenredig verloop.

afbeelding 91. De zuidoever van het schip.

afbeelding 92. Uitsparing in het pleisterwerk, duidend op een voormalige deur (1968-71).

afbeelding 93. Dubbele toegangsdeur in de zuidgevel naar het zuiderportaal (XVIII).

afbeelding 94. Detail van de kroonlijst van de deur, voorzien van marmerimitatieschildering (XVIIIId).

afbeelding 95. Hardstenen basementen en neut van de gepilasterde deuromlijsting.

afbeelding 96. Gewelf (1771) ter plaatse van de zuidelijke topgevel in de middentravee van het schip. Het venster werd in 1968-71 ingebracht.

afbeelding 97. Zuidelijke beuk, gezien richting het oosten.

afbeelding 98. Deur naar de consistorie, in huidige toestand dichtgezet (in 1968-71).

afbeelding 99. Detail van het achthoekige basement van de zuidwestelijke pijler. In 1968-71 hersteld, opnieuw bepleisterd (plaatselijk gekamd, zie onder).

afbeelding 100. De hardstenen plavuizen verspringen en verschillen van formaat. Deze werden in 1968-71 herplaatst en aangevuld.

afbeelding 101. De noordgevel van het schip.

afbeelding 102. Zicht richting de middentravee van de noordelijke zijbeuk.

afbeelding 103. De buitendeur in de noordgevel uit voorgaande afbeelding (1968-71).

afbeelding 104. Detail uit eerdere afbeelding van het hooggeplaatste dichtgezette venster.
afbeelding 105. Muurnis voor wijwater.

afbeelding 106. De lange eikenhouten kerkbanken in het schip (15 stuks, 1968-71).

afbeelding 107. Psalm bord (XVIIIc).

afbeelding 108. Noordelijke beuk, gezien richting het oosten. Het houten venster werd gedurende de laatste restauratie in 1968-71 voorzien.

afbeelding 109. Het schip van de kerk, gezien richting het westen. Het Hess orgel (1761), met schilderijen uit vermoedelijk 1771.

afbeelding 110. Twee geschilderde panelen in de spitsboogopeningen in de westgevel van het schip aan weerszijden van het orgel. Aan de linkerzijde (zuid) een predikantenlijst tot 1754 en aan de rechterzijde (noord) de lotgevallen van Bodegraven ter herdenking van rampjaar 1672. Schotten en schilderijen dateren vermoedelijk uit ca. 1837.

afbeelding 111. De bekroning van het Hess-orgel (1761), bestaande uit twee putti met vergulde trompetten en een gekuifd lodewijk XV-stijl uurwerk. De orgelpijpen in het zicht werden eind 20ste eeuw ingebracht (XXd).

afbeelding 112. Detail van de balustrade van de orgelgalerij. Het orgel werd na de restauratie van 1968-71 teruggebracht naar de kleurstelling van 1761, met een rode - anbons - houtimitatieschildering en vergulde accenten.

afbeelding 113. Detail van de gekuifde ornament aan de onderzijde voorzien van het schild van Bodegraven met gekruiste spaden (1761).

afbeelding 114. De entree van de orgelgalerij (1771), in 1968-72 aan de noordzijde van de toren gerealiseerd als verborgen deur.

afbeelding 115. De zuidzijde van de perspectiefschildering van de orgelwand; een klassieke tempel in blauw-grijs tinten, omlijst door een draperie uit groenen velours met gouden koorden en bandwerk (1771).

afbeelding 116. Het orgelklavier. Rijk geornamenteerd met draperieën, en meerdere vergulde omlijstingen.

afbeelding 117. De onderzijde van de orgelgalerij gezien richting het noorden. De galerij steunt op vier hele en twee halve gemarmerde kolommen en twee muurconsoles.

afbeelding 118. Detail van kolombasement (XVIII B).

afbeelding 119. Muurconsole (XVIII B).

afbeelding 120. Kapiteel van de gemarmerde kolommen onder het orgel. Een combinatie van groen, grijs, rozig en wit marmer komen hier samen (XVIII B).

Koor

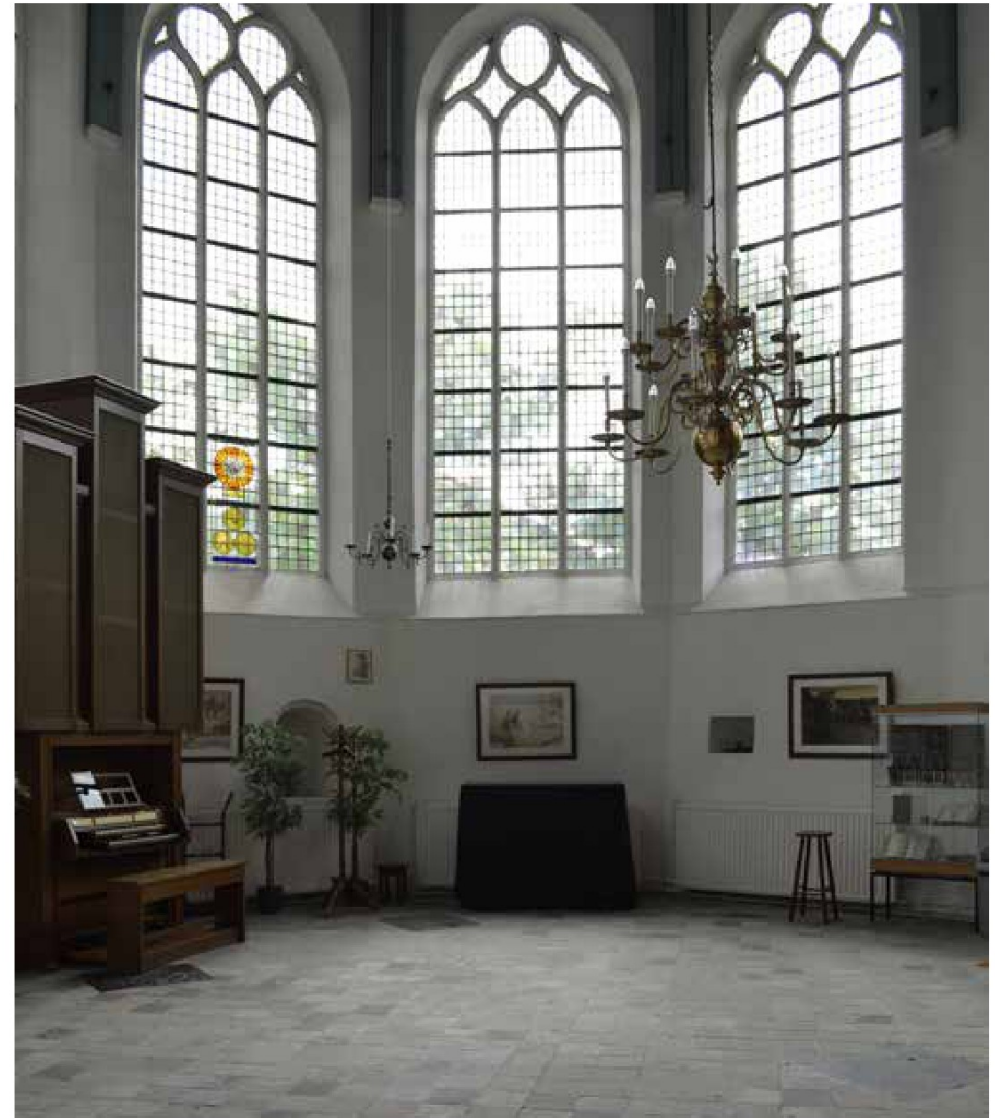
Het koor werd opgetrokken met in de koorafsluiting vijf traveeën, in iedere zijde uitlopend in drie rechte traveeën (totaal 11, XVd). Iedere travee - met uitzondering van de noordelijke travee met de aangebouwde sacristie (1968-71) - bevat een hooggeplaatst spitsboogvenster met gemetselde traceringen en glas-in-loodbeglazing (1968-71). Op begane grondniveau werden in 1968-71 twee doorbraken gemaakt naar de nieuwgebouwde sacristie en naar de bestaande consistorie (afb. 127-128).

De vloerafwerking uit cementplavuizen werd in 1968-71 - na het plaatsen van vloerverwarming - aangebracht, hierbij werden enkele hardstenen zerken herplaatst (XVII-XVIII). Het gehele koor werd in 1968-71 opnieuw bepleisterd, waarbij aangetroffen openingen en nissen weer in het zicht werden gebracht (afb. 125).

Aan de zijde van het koor is het koorschot ongeschilderd, hetgeen het verschil tussen de onderzijde uit ca. 1674 en de opgehoogde bovenzijde uit ca. 1837 duidelijk weergeeft. De eikenhouten deuren werden aan de onderzijde aangeheeld of gerepareerd en bevatten diverse bouwsporen van voormalig aanwezige sloten (afb. 129-132). Het koorschot werd diverse malen van koortravee verplaatst en werd in 1968-71 op de huidige locatie, ter hoogte van het tweede gebint vanaf het westen gebracht.

Constructie

De constructie van het koor bestaat uit vier drievoudig gestapelde dekbalkjukken (1674) - waarvan de onderste jukken in het zicht zijn. In de koorafsluiting is het kopse gebint aangesloten op vier halfspanten, waarvan enkel de muurstijlen in het zicht zijn onder het gewelf (afb. 122). De kapconstructie van het koor werd in 1968-71 verstevigd, waarbij de beschieting van de tongewelven (ca. 1771) gedeeltelijk werd vernieuwd.

afbeelding 121. Het koor (XVd), gezien in oostelijke richting.

afbeelding 122. Het koor gezien richting het plafond. Het interieur wordt gedekt door houten tongewelven (ca. 1771, gerestaureerd in 1968-71) met dekbalkjucken(1674).
afbeelding 123. Twee details uit eervorige afbeelding van het gekleurde glas-in-lood (2012) en één van de koperen kronen (1968-71).

afbeelding 124. Het koor, gezien langs de noordmuur. Ter plaatse van de aangebouwde sacristie uit 1968-71 bleef de spitsboogvormige nis hier gesloten. In de nis is een beschilderd tekstbord geplaatst 'vervolg der lotgevallen van Bodegraven.'

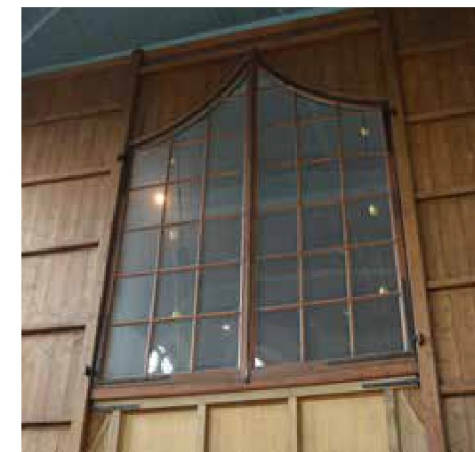

afbeelding 125. Enkele details uit het koor. Boven: in 1968-71 aangetroffen en gerestaureerde (vermoedelijke) hagioscoop en kaarsnis.

afbeelding 126. Onder: in 1968-71 herplaatste oudere gedenkstenen. De plavuizenvloer werd in 1968-71 voorzien na het aanbrengen van de vloerverwarming.

afbeelding 127. Deur naar de consistorie aan de zuidzijde van het koor (1968-71).

afbeelding 128. Deur naar de aanbouw (sacristie) aan de noorzijde van het koor (1968-71).

afbeelding 129. De onderzijde van het koorschot uit eikenhout in de westzijde van het koor (verm. 1674), bestaande uit stijl- en regelwerk waartussen schotten zijn geplaatst.

afbeelding 130. De forse eikenhoutendeuren werden aan de onderzijde tussentijds aangeheeld/gerepareerd, de linkerdeur bevat een bouwspoor van een ingewerkt slot.

afbeelding 131. De bovenzijde van het koorschot (ca. 1837).

afbeelding 132. Het onderzijde van het schot uit eikenhout (1674) wijkt af van het rodere bovenschot, opgebouwd uit voornamelijk regels en houten delen. De vorm van het venster werd afgestemd op de draperieschildering aan de andere zijde (1837).

Kap koor en schip

Constructie

De kapconstructie van koor en schip bestaat uit gestapelde dekbalkjukken, ter plaatse van het koor drievoudig gestapeld en ter plaatse van het schip telkens een drievoudig gestapeld dekbalkjuk afgewisseld door een tweevoudig gestapeld dekbalkjuk, rustend op de gebintplaat (= in totaal 10 gebinten en 4 halve gebinten t.p.v. de koorsluiting en 4 halve gebinten t.p.v. de zijbeuken van het schip). De kapconstructie werd in 1968-71 verstevigd, en het dakbeschot en gordingen werden waar nodig vervangen.

Houtmaten (meetbaar vanaf brug) kapconstructie:

Bovenste juk:

Dekbalk: 19 x 13,5 cm (met 1 toognagel aan spantbeen)

Korbeel: 19 x 13,5 cm (met 1 toognagel aan dekbalk)

Spantbeen: 19 x 13,5 cm (met 2 toognagels aan korbeel)

Fliering: 13,5 x 21 cm grenen

Daksporen 12 x 7 cm h.o.h. 41 cm uit grenen (1968-71)

Vuren beschot 17,5 cm (1968-71)

Onderste juk:

Dekbalk: 33 x 21,5 cm, met 3 toognagels aan het korbeel bevestigd, h.o.h. spanten ca. 3,60m. Spantbenen eveneens met 3 toognagels aan korbeel bevestigd (afb. 138).

Houten gewelf (afb. 140):

Sporen: 13 x 7 h.o.h. 70 cm

Grenen delen 19 cm breed, 2 cm dik.

afbeelding 133. De kapconstructie boven het koor (1674), gezien richting het oosten. Op de voorgrond het kopse gebint ter plaatse van de koorafsluiting (oost), aansluitend op vier halfspanten. De gordingen en beschot werden vernieuwd (1968-71).

afbeelding 134. De kapconstructie gezien in westelijke richting.

afbeelding 135. Spie in centrale langs balk (1674).

afbeelding 136. Opschrift op dekbalk bovenste juk 'I.L. Hansen 16(?) november 1790'

afbeelding 137. Detail van bovenste juk.

afbeelding 138. Detail van onderste juk: dekbalk, korbeel en spantbeen, onderling verbonden met drie toognagels.

afbeelding 139. De westzijde van de kap, met de muur van de toren en toegang tot de kapconstructie.

afbeelding 140. De noordwesthoek: bovenzijde van het houten gewelf met sporen en houten delen.

afbeelding 141. Twee details uit de voorgaande afbeelding van de oostzijde van de torenmuur met meest westelijk gelegen gebint (1674).

Aanbouw sacristie noordzijde koor (1968-71)

De sacristie aan de noordzijde van het koor werd gerealiseerd als rechthoekig volume (1968-71), ingeklemd tussen twee bestaande steunberen van het koor (XVd). Het interieur en de vormgeving werd afgestemd op de rest van de kerk.

De bepleistering, het gewelf, nissen, en plavuizenvloer werden alle in 1968-71 ingebracht.

Constructie

Het opgaande muurwerk werd bepleisterd. In de in 1968-71 nieuw opgetrokken muren werden segmentboogvormige muurnissen met muurconsoles en kaarsnissen ingewerkt. Het plafond werd afgewerkt met een kruisribgewelf uit gemetselde, geprofileerde stenen en voorzien van aanzetstenen.

afbeelding 142. Interieur van de aangebouwde sacristie aan het koor, gezien richting het noorden (1968-71).

afbeelding 143. Interieur van de aanbouw aan het koor, gezien richting het zuiden (1968-71), met doorbraak naar het koor.

afbeelding 144. De westmuur van de aanbouw met in de muur twee segmentboogvormige nissen.

afbeelding 145. Details van de kaarsnis en console uit bovenstaande afbeelding.

afbeelding 146. Plafond: uitgewerkt als kruisribgewelf met gemetselde ribben op aanzetstenen (rechts, 1968-71).

Consistorie

De consistorie werd in 1829 gerealiseerd aan de zuidkant van het koor. Vervolgens werd de ruimte in 1949 inwendig verbouwd door architect J.P.L. Petri, waarbij de grote ruimte - in opzet - het huidige uiterlijk met inbouwkasten, delenplafond met lijstwerk en meubilair kreeg. Gedurende de restauratie van 1968-71 werd met name de indeling aan de oostzijde met entree en doorgang naar het koor gerealiseerd. De rechtstreekse doorgang naar het schip werd toen dichtgezet. In een recentere fase werd de keuken gemoderniseerd, werd de kap gedeeltelijk geïsoleerd en de cv-installatie op de kapverdieping voorzien (XXIa).

Constructie

De kap is opgebouwd uit drie grenenhouten spanten. Houtmaat van de hanebalk, korbeel en het spantbeen: 12 x 9,5 cm, gordingen: 12 x 9,5 cm, kepers: 9 x 7 cm h.o.h.-stand 41 cm en dakbeschot uit ruwe grenen delen 26 x 3 cm (1829).

afbeelding 147. De ingang in de oostgevel van de consistorie, met gang met witmarmeren plavuizenvloer. In de noordmuur (links) werd in 1968-71 een doorgang naar het kerkkoor gemaakt.

afbeelding 148. De keuken in de consistorie, gezien richting het zuiden (Oude Markt). In het plafond de vlizotrap naar de zolder (XXIa).

afbeelding 149. De consistorie gezien richting het zuidoosten.

afbeelding 150. Detail van het venster uit bovenstaande afbeelding. Het raam werd vermoedelijk in 1949 vervangen naar bestaande detaillering. Plafonddetail in de hoek: delenplafond met omlijsting met bolprofiel (1829? of 1949)

afbeelding 151. De consistorie gezien richting het noordwesten. In de westmuur was een rechtstreekse doorgang naar het kerkship aanwezig (1829, t.p.v. pijl), die in 1968-71 werd dichtgezet. De kastenwand werd in 1968-71 voorzien.

afbeelding 152. De noordoosthoek van vergaderruimte in de consistorie.

afbeelding 153. Detail van de kozijnen en vensterbetimmering. De hardstenen vensterbank werd secundair ingebracht (XXB-XXIa).

afbeelding 154. De stoelen en tafel werden onder leiding van architect Petri speciaal voor de consistorie ontworpen (1949).

afbeelding 155. De westzijde van de kap van de consistorie (1829).

afbeelding 156. Detail van de Keulse goot (1829).

afbeelding 157. Detail van het spant met trekbal, korbeel en spantbeen (1829).

afbeelding 158. De oostzijde van de kap van de consistorie (1829), werd geïsoleerd waarbij de Keulse goot werd omtimmerd. In deze ruimte werd de CV installatie ondergebracht (XXIa).

OVERZICHT VAN DE BOUWFASEN

Voorgeschiedenis (fase XII-XIII) en stedenbouwkundige context

De St. Galluskerk

In de 12de eeuw werd op de plek waar de huidige Dorpskerk staat de rooms-katholieke Sint Galluskerk gebouwd. De heilige Gallus de Belijder (550-635) was een Ierse monnik die de Franken en Allemannen liet bekeren tot het christendom. De kerk is een aantal keer verwoest en herbouwd. In 1489 werd de kerk verwoest door brandstichting door de Woerdenaren gedurende de Hoekse en Kabeljauwse twisten en in 1507 en 1512 door plundertochten van de Geldersen.¹ Kort na deze plundertochten werd op aansporen van de provisor en deken van Delfland in 1513 een collecte georganiseerd om geld in te zamelen voor de wederopbouw van de heilige Gallus te Bodegraven, die in 5 jaar tijd ten gevolge van oorlogshandelingen tweemaal was verbrand.²

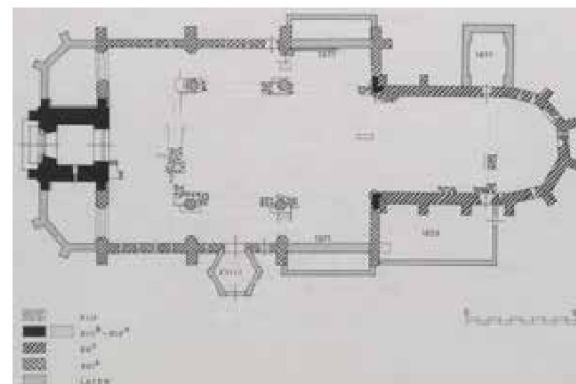
De stad Woerden had in 1572 bij de Prins van Oranje bedongen dat de lutherse godsdienst er de heersende moest blijven. Omdat Bodegraven tot de hoge heerlijkheid van Stad en Lande van Woerden behoorde, gold deze leer ook in Bodegraven. De rooms-katholieke St. Galluskerk ging over in protestantse handen en in 1583 werd Cornelis Wolfaertsz van der Laer aangesteld als eerste lutherse predikant van het dorp. Van der Laer gaf opdracht tot de bouw van een nieuwe toren. Deze werd echter niet afgebouwd, maar van een houten klokkenhuis voorzien en afgedekt met leien. De Staten van Holland legden zich niet neer bij de kerkelijke situatie van Woerden en Bodegraven. Het calvinisme werd in 1594, zo besloten de Staten, de officiële religie. Op 1 september 1594 werd Seger Coninxbergen bevestigd als eerste hervormde predikant van Bodegraven.³

Tijdens de laatste restauratie van de kerk en kerktoren (1968-1973) werden bij het uitnemen van de vloeren sporen aangetroffen van houtbouw, tufsteen en een uit moppen opgetrokken rechthoekige zaalkerk met versmald rechtgesloten koor uit ca. de late 12de- tot vroege 13de eeuw. Deze sporen werden in opdracht van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek ingemeten, te zien op de plattegrond hiernaast (afb. 159). Er werden geen sporen van een kerktoren uit die periode aangetroffen.⁴

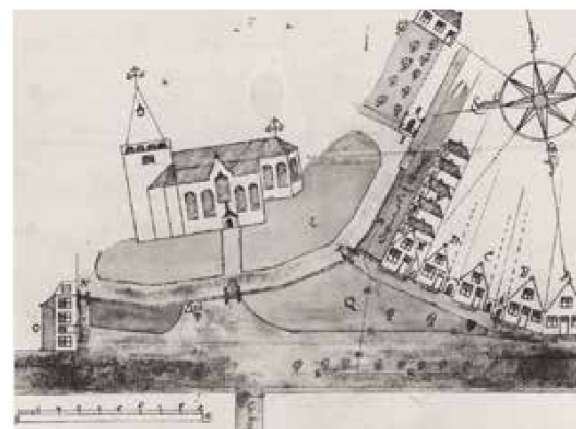
Kerkhof

Oorspronkelijk bevond zich het kerkhof van de Sint Galluskerk aan de zuidzijde van de kerk (afb. 160). Na de bijna totale verwoesting door de Franse troepen in 1672 werd deze niet meer onderhouden en gebruikt. Halverwege de 19de eeuw ontstond

er een nieuw kerkhof aan de noordelijke zijde van de grotendeels herbouwde kerk, als resultante voor het verbod van begraven in de kerk. Niet lang werd dit kerkhof in het centrum van het dorp voor nieuwe graven gebruikt, vanwege de toenemende bewustwording van hygiëne. In het heden refereert de strook groen met herplaatste zerken aan de noordzijde van de kerk naar het oude kerkhof, bekend als het Sint Gallushof (afb. 32).⁵

afbeelding 159. Plattegrond met gegevens omtrent opgravingen van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek. Opmeting door architectenbureau van Dam- van der Sterre 1972, getekend door J.J. Jehée in 1996. Bron: RCE, doc.nr. BT-018046.

afbeelding 160. Kaart van de kerk en de Oude Markt te Bodegraven, in 1664 door de Bodegraafse landmeter Floris Damen van Outhoorn vervaardigd. De 'L', ten zuiden van de kerk, wordt in de legenda aangeduid als kerkhof. Bron: RHCRL C001a, inv.nr.: B0607.

¹ Gedeeltelijk overgenomen van: 'NEDERLANDS-HERVORMDE DORPSKERK OF SINT GALLUSKERK' via rhcrjnstreek.nl/bronnen/lokale-historie/bodegraven-reeuwijk/bodegraven/nederlands-hervormde-dorpskerk-of-sint-galluskerk/

² RHCRL, toegang B058 inv.nr.: 217.

³ 'NEDERLANDS-HERVORMDE DORPSKERK OF SINT GALLUSKERK'

⁴ Beunder (2021), 22.

⁵ 'ST. GALLUSHOF' via historischekringbodegraven.nl/st-gallushof/

Fase XVa: Bouw van een (lagere) kerktoeren

De huidige door lisenen en rondboogfriezen gesierde bakstenen toren stamt in beginsel - ten laatste - uit het begin van de 15de eeuw. De kerktoeren werd opgemetseld uit metselwerk met steenformaat 21-23 x 10-10,5 x 5-5,5 cm met een tien lagenmaat van ca. 63-65,5 cm voor het binnen- en buitenwerk. De toren met vierkante grondslag verrees mogelijk op oudere fundamenteën en was naar waarschijnlijkheid een geleding lager dan de huidige toren. Een horizontale bouwnaad ter hoogte van de derde geleding – te zien op afbeeldingen 61 t/m 64 - duidt op de beëindiging van deze lagere kerktoeren. Ook zijn in de noord- en zuidgevel mogelijke bouwsporen te onderscheiden van een rechthoekige galmgat ofwel de opening van een voormalige borstwering van een torenomloop te zien. Het galmgat en borstwering werden zeer schematisch getekend op de kaart van Floris Damen uit 1664 (afb. 160). Het is denkbaar dat de toren bij de herbouw van de kerk na 1672 met een derde geleding werd opgehoogd, waarbij aan de exterieurzijde dezelfde metselsteen werd toegepast en de versiering met rondboogfriezen en lisenen werd aangebracht. De steunberen werden hierbij niet over de derde geleding doorgetrokken. De toren – evenals de zuidgevel van de kerk - werden omstreeks het midden van de 19de eeuw aan de exterieurzijde geheel beklampt.⁶ De detaillering van de beklamping werd met zekerheid geïnspireerd op het bestaande uiterlijk van de toren – zoals bekend van de 18de eeuwse prenten door Spilman (afb. 175), de Beijer (afb. 176) en Verrijk (afb. 177).

De toren was aanvankelijk losstaand, maar groeide door uitbreidingen van de kerk al snel aan het de kerk vast. De zuidelijke torenombouw was voor de reformatie (ca. 1570) in gebruik als doopkapel.⁷ Enkele interessante vondsten die werden aangetroffen gedurende de restauratiewerkzaamheden tussen 1968-1973 waren:

- Bouwsporen van moeten in de noordmuur van de toren wezen op een uitwendige stenen klimtoren tot boven het torengevel.
- De vondst van een polychroom beeldfragment bij de toren wees op een rijk versierde kerk rond 1450.⁸

Fase XVd-XVlb: (Weder)opbouw koor en schip

Het koor kwam in het einde van de 15de- tot het eerste kwart van de 16de eeuw tot stand. Het koor werd aan de oostzijde van het bestaande schip opgetrokken met 11 velden gescheiden door steunberen in steenformaat 19 x 9 x 4,5 cm met een tien lagenmaat van 58 cm.⁹

afbeelding 161. Hypothetische reconstructieschets door Wiert Berghuis van de 16de-eeuwse situatie met drie dwarsbeuken. Bron: Berghuis (1972), 19.

Het schip werd vermoedelijk kort daarna, in het tweede kwart van de 16de eeuw heropgebouwd. Na de plunderingen van de Geldersen in 1507 en 1513 werd op aansporen van de provisor en deken van Delfland in 1513 een collecte georganiseerd om geld in te zamelen voor de wederopbouw van de St. Galluskerk. Uit een kerkrekening blijkt dat er in 1533 stenen werden gebikt voor de herbouw en reparatie van de kerk. Ook werd vermeld dat de kerk toentertijd twee klokken in de toren had hangen.¹⁰

In de tot stand gekomen opzet van het schip van na de herbouw in 1674, is de middenbeuk naar verhouding tot de zijbeuken vrij breed en in de lengterichting staan de pijlers – opgebouwd uit moppen en zandsteen (XVIA) - vrij ver uiteen. De verklarende hypothese voor deze opbouw, is dat deze de resultante is van deze vroeg 16de eeuwse voorganger (XVIA) die volgens het 'Haagse kerktype' zou zijn opgezet. Het oudste voorbeeld hiervan betreft de St. Jacobskerk in Den Haag.¹¹ Hierbij was het middenschip gedekt met een tongewelf, waarop haaks tongewelven van dezelfde grootte stonden die in de gevels uitmondten als topgevels met steekappen.¹² Wiert Berghuis illustreerde deze theorie middels de reconstructietekening op afbeelding 161.

Fase XVId: Vernieuwing kerktoeren

Cornelisz Wolfaertsz van der Laer liet na zijn aanstelling als eerste lutherse predikant in Bodegraven – ca. 1583 - een nieuwe toren optrekken, waarbij de voorgevel van de kerk werd weggebroken. De toren werd niet 'afgebouwd,' maar van een houten klokkenhuis voorzien en met leien afgedekt. Volgens de rekeningen in de kerkelijke archieven werd de klok werd gegoten door Thomas Both uit Utrecht en het uurwerk geleverd door Huich Claesz Hopcooper uit Gouda in 1589. In het jaar 1590, 1591 en 1592 werden betalingen gedaan aan timmerman Daan Hendriksz. Tot slot voerde

6 Stenvert (2004), 92.

7 Beunder (2021), 22.

8 RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

9 Stenvert (2004), 92.

10 RHCRL, toegang B058 inv.nr.: 217.

11 Berghuis (1972), 18-19.

12 IJdo (2024), 88-90.

Van der Laer ook reparaties aan de kerk uit.¹³ In 1594 trad de eerste gereformeerde predikant - Seger Coninxbergen - aan. De beelden en het altaar werden toen uit de kerk verwijderd.¹⁴

Vlak voor de vernieling door de Fransen werd het kerkdak opnieuw beschoten en gerepareerd, waarvoor de kerk in 1671 f 2388,- gulden betaalde en in 1672 f 2827,- gulden.¹⁵ De kerk werd toen omschreven als een kruiskerk met toren, bekroond met een houten klokkenhuis met twee klokken. De torenspits was gedekt met leien en de kerk zelf met blauwe pannen. Op het dak bevond zich een ooievaarsnest. Ten zuiden van de kerk lag het kerkhof en aan de noordzijde een consistoriekamer. De kerk bezat reeds een orgel, lezenaar, doophek en koperen kaarsenkronen.¹⁶

Fase 1674: Her(op)bouw Hervormde kerk

Gedurende de tocht van de Franse troepen over Bodegraven richting Woerden en Utrecht in rampjaar 1672, bleef de kerk Sint Galluskerk niet gespaard. De troepen hielden vreselijk huis lieten de kerk in vlam en as achter. Op 27 mei 1674 hield dominee Bartholomeus Tijken zijn eerste preek in de grotendeels herbouwde kerk.¹⁷ Gezien het kerkgebouw uitgebrand was, moeten het interieur en de houten constructieonderdelen volledig vernieuwd zijn. Het koor van de kerk (XVIA) stond nog en bleef in ongewijzigde vorm gehandhaafd ook de toren (XVA-XVd) bleef overeind. Het driebeukige schip echter, werd in een iets gewijzigde vorm volledig herbouwd.

In de noord- en zuidgevel van het schip werd middels haakse steekappen met topgevels, ieder voorzien van een groot spitsboogvenster, een dwarsas gecreëerd. Er werd in dit ontwerp gestreefd om de lengteas te doorbreken met een heel bescheiden dwarsschip, zodat er een zekere centraalwerking van de ruimte ontstond.¹⁸ In de literatuur wordt meermaals benoemd dat het de nieuwe kapconstructie lager werd uitgevoerd dan de verwoeste voorganger. Mogelijk komt deze hypothese slechts voort uit een optische illusie bij het vergelijken van historisch beeldmateriaal en was het niet de kerkkap die werd verlaagd, maar juist de toren die werd verhoogd.

Gedurende de restauratie van 1968-71 werd duidelijk dat de bestaande kolommen en halfkolommen van het kerkship de ravage in 1672 hadden overleefd. De kolommen waren namelijk opgebouwd uit gemetselde moppen met zandstenen basementen (XVIA), die vanwege de zichtbare brandschade mogelijk al sinds 1674 werden bepleisterd. De hoogte van deze kolommen uit een eerdere fase duiden niet op een

¹³ RHCRL, toegang B058 inv.nr.: 232-233; Hamoen (1994), 7-9.

¹⁴ IJdo (2024), 88-90.

¹⁵ RHCRL, toegang B058 inv.nr.: 218-II.

¹⁶ Hamoen (1994), 16.

¹⁷ Binnen de ruïne van de kerk was tijdelijk een loods gebouwd, zodat kerkdiensten konden worden gehouden.

¹⁸ Berghuis (1972), 18-19.

wijziging in hoogte van het kerkdak. Daarnaast er tekent zich in de derde geleding van de toren een horizontale bouwnaad af – te zien op afbeelding 61 t/m 64 – die pleit voor een ophoging van de toren, met het aanbrengen van de daarbij behorende decoratieve rondboogfriezen en lisenen, zoals bekend van de 18de-eeuwse prenten (afb. 175-179). Op de torenspits - achtkantig en vermoedelijk ook voorzien in 1674 - was van oudsher een haan aanwezig, maar na de agressieve politiek van Franse koning Lodewijk XV rond 1749, werd de haan vervuld voor een Hollandse leeuw met pijlbundel.¹⁹

De kap werd opgebouwd uit twee drievoudig gestapelde dekbalkjukken ter plaatse van het middenschip, afgewisseld door dubbele dekbalkjukken rustend op een gebintplaat. Hierop werden halve jukken aangesloten ter plaatse van de zijbeuken. In het koor werden vier drievoudig gestapelde dekbalkjukken gerealiseerd, in aansluiting op halve jukken in de apsis. Het interieur van de kerk werd overdekt door houten gewelven.²⁰ De huidige kapconstructie dateert in opzet hoofdzakelijk uit deze herbouw van 1674. De houten plafondgewelven werden eind 18de eeuw gewijzigd naar de huidige. Gedurende latere restauraties werden waar nodig onderdelen vervangen of versterkt.

Er werd een nieuwe kerkinventaris aangeschaft, waarvan de eikenhouten preekstoel met koperen lezenaar, psalmbord en wapen en het doophek met lezenaar in de huidige toestand nog in de kerk aanwezig zijn (afb. 76-82, 86). Tussen het schip en koor werd een koorschot met hiertegen een op maat de op maat gemaakte eikenhouten preekstoel met klankbord geplaatst. Het koorschot uit eikenhout werd gerealiseerd uit stijl- en regelwerk, waartussen houten schotten werden geplaatst (afb. 129-130). Aan de uiterste einden werden twee zware deuren naar het koor gerealiseerd, waarin openingen werd uitgespaard ingevuld met taps toelopende balusters (afb. 83).²¹ Er werd ook al in 1679 gesproken van banken voor de schout en schepenen, burgemeesters, weesmannen, brandmeesters en kerkmeesters, kerkeraad en de predikant. Mogelijk betrof het hier al in opzet de eikenhouten herenbanken, waarin ook taps toelopende balusters werden toegepast (afb. 87-89). De voormalige rode plavuizenvloer werd in de herbouwde kerk vervuld voor hardstenen plavuizen.²²

Fase 1761: Bouw Hess-orgel

In 1761 werd er een orgel geplaatst dat ontworpen werd door de bekende Goudse orgelbouwer Hendrik Hermanus Hess. Het orgel werd gerealiseerd met een rijk

¹⁹ Beunder (2021), 23.

²⁰ Sinds de reformatie werd de mis niet langer opgedragen tussen koor en schip en sloot men het koor af. Het koor was en bleef in gebruik als avondsmalruimte; IJdo (2024), 91.

²¹ Hamoen (1994), 18.

²² Hamoen (1994), 16.

gesneden orgelkast in Lodewijk XV-stijl met orgelgalerij, vervaardigd door D. van der Wagt (afb. 109).²³ Er werd zowel een bestek opgesteld voor de aannemer-timmerman die onder andere de orgelgalerij, de trap ernaartoe en de decoraties moest voorzien, als het bestek voor de orgelbouwer geschreven door Hess, als voor de schilder die het geheel moest afwerken.

Het bestek van de timmerman-aannemer omschrijft dat ten eerste de zoldering uit grenen binten moest worden gerealiseerd, op te leggen in de muur van de toren én eveneens een raveling te voorzien voor de trap. De balklaag werd aan de bovenzijde voorzien van een plankenvloer en aan de onderzijde – zichtzijde vanuit de kerk – afgewerkt met heel glad geschaafde grenen delen van $\frac{3}{4}$ duim, met een plint van 8 duimen breed met kraal. Ten tweede moest er een trap worden gerealiseerd om op de orgelzoldering te komen. Volgens het bestek werd deze uitgewerkt met spil, stootborden en treden met halfronde voorzijde. De deur werd voorzien van dag- en nachtslot. De lambriserings met houtsnijwerk uit eiken, geplaatst op de bossingen, en de lijsten en snijstukken, ornamenten die voor de pijpen komen moesten zorgvuldig worden aangebracht. Het werk moest uiterlijk op eerste paasdag 1761 gereed zijn. Op 30 juni 1760 werd de opdracht 'voor een pensom van zeshonderd en achtendertig guldens' door Maarten van der Boon, H. Clement en Paulus van Leeuwen ondertekend bij de rentmeester ten overstaan van de schout en predikant in de consistorie van de kerk.²⁴ Dirk van der Wagt uit Gouda verzorgde het gesneden ornament van het orgel (afb. 111-113), op de rekening omschreven 'voor het snijde van de ornamente van het orgel volgens tekening daar van sijnde met de kardoeese daarbij eens geld voor de somme van 200 gulden, twee ionische kapitelen voor 14 gulden en het snijde van de ornamente in de plaats van de vlamme voor 3 gulden.' Uitkomend op een totaal van 217 gulden.²⁵

Het bestek van Herman Hess aan de betreffende orgelmaker omschreef onder andere dat het werk voor Pinksteren 1761 gereed moest zijn en dat na de oplevering het orgel de komende 15 jaar voor 15 gulden onderhouden moest worden door de orgelmaker op kosten van de kerk. De orgelmaker zou 1750 gulden ontvangen, 900 gulden direct en vervolgens 200 per jaar tot afbetaling door de kerkmeesters.²⁶

Het 'bestek en conditie wegens het vergulde, marmere, schildere en vernisse van het orgel in de gereformeerde kerk van Bodegraven' omschrijft de schilderwerkzaamheden. Over het algemeen moest de orgel een afwerking in 'anbons' hout krijgen, omschreven als: 'naar glad anbons hout te maaken.' Al het nieuwe hout moest worden geplamuurd, met uitzondering van de nieuwe deur in de toren, de beschotte trap, de vloer in de bak

en de trap bovenop de 'deurtooren,' deze werden niet geplamuurd maar ter grondering drie maal geschilderd. De kolommen met kardoezen en de omlopende plint en lijst aan de onderzijde van de orgelbak moesten worden gemarmerd, de orgelbak werd geschilderd in de kleur van *anbons* hout en de lijsten en het houtsnijwerk moesten worden verguld. Aan enkele elementen werd een losse paragraaf gewijd, zo moest het wapen van Bodegraven in de juiste kleuren worden geschilderd met snijwerk rondom verguld, evenals het snijwerk voor en rondom de orgelpijpen. De trompetten van de putti moesten worden verguld maar de figuren zelf moesten wit worden geschilderd, zoals 'gelijk op het orgel tot gouda.' De binnenzijde van de orgelbak, beschotten, vloer en trap moesten in 'paarel of olijfkleur' worden afgewerkt. De opdracht werd ondertekend door Willem van Rossum voor een som van 105 guldens op 9 mei 1761 en vanuit de kerk door Arij Stigter, Adrianus van Adrighem, en Jan Schellingerhout.²⁷

Fase 1771-XVIII: Modernisering interieur en bouw van zuidportaal

Na de bouw van de rijk versierde orgelkas met galerij volgde er een modernisering van het interieur met hele uitgebreide schilderwerkzaamheden. Allereerst werd onder de kap het huidige tongewelf getimmerd, voorzien van de houten geprofileerde ribben met uit hout gesneden rozetten als kroonstenen (afb. 68-71). Hetgeen de akoestiek van de kerk wijzigde, waardoor het orgel vervolgens werd versterkt.²⁸

In 1770 werd een bestek opgesteld: 'Bestek en conditie van het verven van het beschietzel of nieuw verwulfsel van de kerk,' waarbij wederom schilder-aannemer Willem van Rossum verantwoordelijk werd voor de uitvoering. De kerk had plannen voor uitvoeren van 'schilderwerkzaamheden van de toren tot aan het koor,' duidend op een totale vernieuwing van het binnenschilderwerk. De te schilderen onderdelen waren onder anderen de binten, stijlen, lijsten, kopstukken, de halve en hele pilaren en 'de wanden het gantsch nieuw beschoottenen verwulfsel.' Samen met de gewelven werden de binten, balken, stijlen, korbeels meegenomen. De toegepaste verf was een lichtblauw waar zuivere loodwit in verwerkt moest zijn, voor de toepassing van onzuivere verf (krijtwit) werd - zoals in het bestek beschreven - een boete opgelegd. De lijsten, neuten, blokkeels en kopstukken der pilaren moesten in een nog lichter 'Berlijns blauw' worden geschilderd.²⁹

In 1772 werd - vermoedelijk vanwege de gewijzigde akoestiek - het orgel uitgebreid. Joachim Hess – de broer van Hendrik Hermanus – versterkte de klank van het orgel waardoor deze luider werd. Tevens vergrootte hij de orgelgalerij. Gedurende deze periode werden op het orgelschot de perspectiefschilderingen met tempelgalerijen geïnspireerd op de klassieke oudheid aangebracht, als een soort blauwgrijze grisaille. De schildering leunt door de terugkeer naar de klassieke vormen en symmetrie naar

²⁷ RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218A.

²⁸ IJdo (2021), 111-112; RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218-II-III.

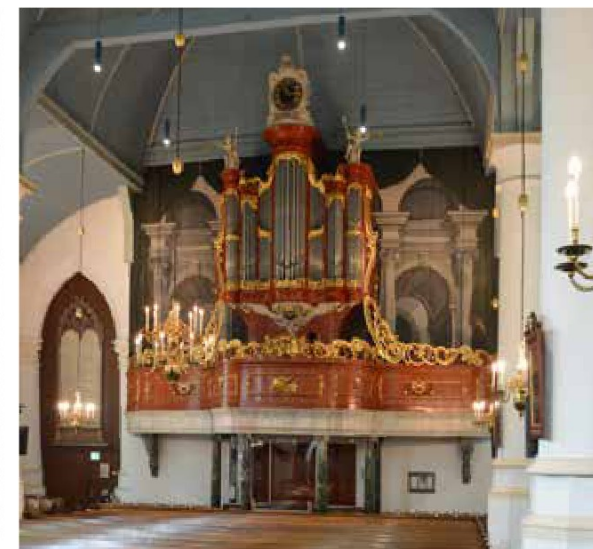
²⁹ RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218-II-III.

²³ RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218A.

²⁴ RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218A.

²⁵ RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218A.

²⁶ RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218A.

afbeelding 162. Het orgel van de Dorpskerk v.l.n.r. in 1890, vóór de restauratie van 1968-71 (1961) en na de restauratie (2025). Bron: RCE, doc.nr. 5159 en 60.987.

Verdere bouwfasen met betrekking tot het orgel

In **1794** wijzigde Gideon Thomas Bätz de dispositie van het orgel, zodat deze weer beter zou klinken. Met name het pijpwerk was er slecht aan toe, deze werd namelijk niet alleen omschreven als te 'dun en van slegte specie' maar 't geheel van geen goede mensuur en connexie tegens elkandere.' Er werd een bestek opgesteld voor de werkzaamheden, waarin de werkzaamheden omtrent het versterken en vastzetten van het pijpwerk, zodat er ook met meer kracht lucht in geblazen kon worden en het schoonmaken van het pijpwerk, werd omschreven. Tot slot werd het schilderwerk weer teruggebracht naar de nieuwstaat.³⁰

In **1849** werd het orgel door organist Dirk van Rossum onder handen genomen, waarna deze – naar romantische tijdsgeest – ronder en donkerder zou klinken.³¹ Op 6 december 1848 schreef van Rossum het kerkbestuur met een reparatievoorstel voor het gehele orgel. Daarbij maakte hij een nauwkeurige omschrijving van de benodigde werkzaamheden met begroting. Het uiterlijk van het orgel was dermate vervallen dat het de gehele kerk zou ontsieren. Drie leren blaasbalgen moesten worden vervangen, de 81 frontpijpen in het zicht moesten worden vervangen en de andere pijpen moesten in een staat worden gebracht zodat het orgel er weer als nieuw uit zou zien. Eventuele uitbreiding met een tweede clavier voor f 2500 werd nog benoemd, maar deze kwam er pas in 1925.³²

30 RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218A.

31 RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218A.

32 IJdo (2021), 112.

In **1925** werd er voor f 8400,- een geheel nieuw binnenwerk in het orgel voorzien, geplaatst door het Utrechtse bedrijf De Koff & Zoon. Hierbij werd een bijbehorend nieuwe klavier aan de zijkant van de orgelkast geplaatst om de klaviatuur aan de voorzijde intact te laten. Dit nieuwe orgel zou klinken als een 19de-eeuws symfonieorkest.³³

In **1971** werd het De Koff-orgel vervangen door een orgel van Jac. Van der Linden & Co uit Leiderdorp. De kerkvoogdij koos voor een nieuwbouworgel, waar veel weerstand tegen was, onder andere door de toenmalige organist. Wegens gebrek aan deskundigheid was het orgel pas in 1977 klaar, waarna de klank en draagkracht werd afgekeurd. J. Kramer uit Boskoop herstelt het orgel en herzielt de intonatie. In 1983 werd de orgelkas leeggehaald en gedemonteerd, omdat het geheel vanwege uitgedroogde lijmverbindingen steeds verder naar voren en opzij ging overhellen. Het probleem werd verweten aan Van der Linden, omdat deze de verbindingen van de kas had verwijderd. De orgelkas werd uiteindelijk in **1987** zorgvuldig gerestaureerd door de firma B.A.G. Orgelmakers uit Enschede. Tot slot werd het schilderwerk met verguldwerk van het orgel conform het bestek van 1761 vernieuwd. De registernamen op het klaviatuur werden 18de-eeuws in de stijl van Hess teruggebracht.³⁴

33 IJdo (2021), 112.

34 IJdo (2021), 113-114.

de lodewijk XVI-stijl (ca. 1770-1800) en komt qua kleurstelling en vormtaal overeen met de schildering op het koorgebint (zie afb. 109, 144-115 en 74). De in tegenwoordige tijd aanwezige draperieën – zowel op de orgelwand als het koorschot – zijn betreft vormtaal beter in de empire-tijd te plaatsen zijn (XIXA) en werden waarschijnlijk een fase later aangebracht.

In het laatste kwart van de 18de eeuw moet het achtkantige zuiderportaal aan de middentravee van het schip zijn gebouwd (afb. 15-17). Het portaal werd voorzien van een dubbele deur met gepilasterde omlijsting met frontonbekroning. Boven de deur werd een spreuk geschilderd en aan weersijden van de deur werden in aanpalende velden schuifvensters onder een gemetselde hanekam gerealiseerd. De hoeken in metselwerk werden geblokt uitgevoerd en het dak voorzien van een opvallende gestekelde dakpiron.

De drie luifelbanken (een vierde werd later bijgemaakt), de portaalomlijsting van de zudentree (afb. 93-95), de vijf psalmborden met gesneden omlijsting en de twee koperen kandelaars (afb. 81) op het doophek werden alle in de loop van de 18de eeuw aan het kerkinterieur toegevoegd.³⁵ Sedert 1798 zijn de toren en de klok in eigendom van de Burgerlijke gemeente.³⁶

In de periode 1804-1807 werden nagenoeg alle daken van de kerk worden vernieuwd, hiervoor werden Rijnse kerkleien besteld door aannemer Stoffel de Vries. Het dak van het zuidportaal werd in 1807 vernieuwd, gevolgd door nog twee afdakken aan de noordzijde – waarvan één mogelijk een oudere aangebouwde consistoriekamer betrof en één mogelijk een aangebouwd beenhuisje ten behoeve van het aanpalende kerkhof.³⁷

Fase 1822-24: Restauratie kerk

In 1822-1824 werden diverse onderhoudswerkzaamheden aan de kerk verricht, waar per ambacht een bestek voor werd opgesteld. De werken werden aangenomen door aannemer Stoffel de Vries voor een som van 344 gulden en moesten uiterlijk op 15 september 1824 zijn voltooid.

Schoonmaak

Allereerst werd in mei 1823 er een bestek opgesteld voor het grondig reinigen van het kerkgebouw. Hierin werd opgenomen: het geheel witten en opfrissen van het kerkinterieur, alles afnemen en vloeren boenen. De schoonmaakwerkzaamheden werden verricht door Abraham Oppelaer en Cornelis Haenekoop.

Timmerwerk

De kap met drie vlakken van het baarhok (zijbouw toren) moest worden hersteld. Een groot deel van de goten werd vernieuwd en binnenin moesten wat banken in het koor worden gerepareerd. Deze werken werden aangenomen door Willem van der Starre.

Metselwerk

De steunbeer aan de achterkant van de kerk – 'in het beenhuis zijnde' – de vierde van de torendeur af gerekend geheel afbreken, oude steen schoonmaken en indien bruikbaar hergebruiken en de gehele beer opnieuw metselen gelijk aan 'de oude' met aan de bovenzijde een rollaag van klinkers. Het nieuwe werk moest goed worden ingekast in de kerkmuur, eveneens met ijzers intern worden verankerd. Ter plaatse van nog vier steunberen; de derde vanaf de torendeur, één naast het gevangenhok en twee aan de zuidzijde van het koor waarbij de defecte, gescheurde stenen en losse koppen of rollagen moesten worden opgemetseld zoals bovenstaand. De 1ste, 2de en 5de t/m 8ste steunbeer vanaf de torendeur (achterzijde) gerekend; moesten opnieuw worden gevoegd, ingestopt en scheuren opgevuld. Al de steigergaten in het koor moesten worden gestopt. Ook moesten de ramen rondom de kerk opnieuw worden gevoegd. De muren rondom de schoorsteen van de consistorie moesten worden nagezien. Het voorportaal moest onder handen worden genomen; groene aanslag werd verwijderd. Tot slot werd de ringmuur gedeeltelijk afgebroken en opnieuw opgetrokken. De werkzaamheden werden verricht door Stoffel de Vries.

Leidekkers- en loodgieterswerk

Naast dat nagenoeg alle goten werden vernieuwd en leien daken werden nagezien, moesten de drie schilden van het dak van het baarhok (zijbouw kerktoren) worden vernieuwd. Een deel van het dak van het zuiderportaal moest worden vernieuwd en het leien dak opnieuw worden gedekt. De uitvoerende leidekker was Jan Kranenburg.³⁸

Schilderwerk

De werkzaamheden voor de schilder beschreven in het bestek betroffen: het blauw schilderen van de hekpalen en ringmuur en het zwart schilderen van het ijzerwerk van de hekken, koppelijzer en lantaarn. De potten op de palen moesten geveerd worden in strooiblaauw, waarvan de reeds vergulde delen opnieuw moesten worden verguld. Het portaal voor aan de kerk moest in de bestaande kleur worden overschilderd. De 'granaat' – dakpiron – moest worden geschilderd in strooiblaauw met vergulde pennen. Het loodwerk blauw en het ijzerwerk van het portaal zwart. Het vers boven de ingang moest opnieuw worden opgezet. De goten rondom het koor en de hanggoten rondom de kerk en de dekstukken werden geveerd in 'cordon groen.'

In het kerkinterieur moesten de balken ter plaatse van het koor, die te donker waren, inclusief korbeels en lijsten, worden gekalkt en vervolgens in de kerkkleur geschilderd

³⁸ RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218- III.

³⁵ Stenvert (2004), 92.

³⁶ Beunder (2021), 23.

³⁷ RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218- IV.

worden. Het wit van het uurwijzer op het orgel moest worden opgehelderd. De werken werden aangenomen op 28 juli 1822 door Gijsbertius Vreedenburg voor een som van 62 gulden 50.³⁹

Fase 1829: Aanbouw consistorie

Op 25 maart 1829 werd door burgemeester en president-kerkvoogd W. Zahn de eerste steen gelegd van de consistorie; de huidige aanbouw aan de zuidzijde van het kerkkoor (afb. 22-23).⁴⁰ Bij deze verbouwing werd het venster in de oostgevel van het schip aan de onderzijde verkort. Vanuit de nieuwe consistorie werd in dezelfde gevel een doorbraak gerealiseerd naar het schip (afb. 97-98). In de zuidgevel werden drie schuifvensters met 4 x 5 roedeverdeling voorzien en in de oostgevel van een deur met een gelijkwaardig schuifvenster. Het geheel werd overkapt met een steile kap, rustend op drie grenenhouten spanten (afb. 155-157), afgewerkt met een leien dakbedekking. In het interieur werden tussen de steunberen van de kerk inbouwkasten gerealiseerd.

Fase 1837: Ophogen van koorhek tot koorschot

In 1837 zou de bestaande koorafsluiting, het vermoedelijk eind 17de-eeuwse koorhek waarin tevens het kansel was opgenomen, in hoogte zijn verlengd om het koor vanwege 'tocht in de toen zo bouwvallige kerk' geheel van het middenschip af te sluiten. Het schotwerk werd tot aan het gewelf opgehoogd en voorzien van een centraal venster met aan weerszijden een schildering met wapperende draperieën (zie afb. 163, 194).⁴¹ Ook werd de bestaande architectuur van het koorhek in de schildering doorgezet. Een gelijksoortige draperieschildering – mogelijk van dezelfde hand – komt voor bij de orgelwand van de Oude kerk in Zoetermeer (afb. 224-225). Dit orgel dateert uit 1837, waarbij mogelijk de orgelkas en decoratieve elementen werden hergebruikt van de voorganger van dit orgel uit 1809.⁴² Mogelijk werden in deze fase eveneens de draperieën rondom de perspectiefschildering van de orgelwand aangebracht. Indien deze reeds bestonden, werden de koorschotdraperieën op de orgelwand geïnspireerd. Het is denkbaar dat ook de schotten tussen de torenaanbouwen en het schip werden voorzien, die verrijkt werden met de geschilderde tekstborden (afb. 110) met predikantenlijst en de 'Lotgevallen van Bodegraven.' Tot slot werd tussen de dekbalk en het tongewelf in het koorschot een alziend oog geplaatst. Het oog was als grisaille aangebracht op glas en er gingen goudkleurige stralen vanuit, die zich voortzetten in de beschildering op het schotwerk boven de genoemde trekbal. De dekbalk met consoles en korbelen werden rijkelijk meegenomen in de schildering met

een – in grisaille – geschilderde tandlijst en bladornamenten.⁴³ Het koorschot vormde zo een pendant van het orgelschot. Bij de restauratie van 1968-71 werd het alziend oog met omringend schot boven de trekbal verwijderd, de schildering op het gebint en koorschot werden wel teruggebracht en gerestaureerd.⁴⁴

Het schot met hiertegen geplaatst spreekgestoelte werden in 1864 en opnieuw in 1875 wegens plaatsgebrek dieper het koor in geplaatst. In 1913 werd vermoedelijk bij het verplaatsen van het spreekgestoelte naar het schip, het koorschot nagenoeg tegen de koorsluiting gebracht waarbij een galerij met balkon werd voorzien (zie afb. 163).⁴⁵

Fase 1859: Uitbreiding kerk

In 1859 werd de kerk onder ds. Johannes Eliza Steenbakker Morilijon Loijzen (1856-1863), vanwege het groeiende aantal kerkgangers, vergroot. Men brak aan de noord- en zuidzijde de meest oostelijke travee uit het schip realiseerde aan beide zijden een aanbouw onder een zadeldak, te zien op afbeeldingen 180, 183 en 195. In deze aanbouwen werden vensters voorzien met een halfronde bovenzijde. Hieraan voorafgaand werd in 1853 er een bestek opgesteld gericht aan president kerkvoogd Zahn voor het bijmaken van kerkbanken en het verbreden van de plankenvloeren t.b.v. zitplaatsen. Deze timmerwerkzaamheden werden uitgevoerd door J. van der Stal.⁴⁶

In 1871 moest de klok opnieuw worden omgegoten, omdat bij de brand van 31 mei 1870 de klepel uit de klok was geslagen en hierbij was gebarsten. Het materiaal dateerde nog steeds uit 1590. Het was ook deze klok die tijdens de tweede wereldoorlog door de Duitsers werd meegenomen en niet terugkeerde.⁴⁷ De rest van de kerk bleef gedurende deze brand gespaard.

Fase 1883-1894 (XIXd): Restauratie kerk

In 1883-1884 de kerk gerestaureerd naar plannen opgesteld door bouwkundige A. Zaal. In deze plannen werd opgenomen om het zuidergedeelte der hervormde kerk te voorzien van '*½ vormsteen met de nabije kassing van 1 steen volgens bijzijnde tekening, met de soort steen als het voorige vernieuwt te metselen met*

43 Deze schildering was mogelijk al op het gebint aanwezig, gezien de kleurstelling en vormtaal overeenkomen met de in 1772 gerealiseerde schildering op de orgelwand.

44 Het alziend oog kwam mogelijk na de restauratie van 1968-71 niet terug, omdat het een 'weinig gereformeerd' versiersel is. Het oog wordt vooral aangetroffen als symbool van de vrijmetselarij in de 18de - en 19de eeuw. Het oog werd mogelijk omstreeks 1837 onder invloed van de toenmalige burgemeester - en tevens president-kerkvoogd - Zahn geplaatst, die liberale, vrijzinnige idealen had. RHCRL, Archief Historische Kring Bodegraven, toegang 230.

45 Steensma (1982), 183; RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

46 RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218-III.

47 Hamoen (1994), 34-35.

39 RHCRL, toegang B058 inv.nr. 218- III.

40 Een consistorie dient als een vergaderkamer.

41 Steensma (1982), 183

42 Kleef (2002), 51-52 en 58-60.

afbeelding 163. Het koorschot v.l.n.r. in ca. 1890 met kansel verplaatst tegen de zuidoostelijke vieringpijler, in ca. 1961 (voor de restauratie) naar achter geplaatst met galerij en het kansel tegen de zuidoostelijke pijler en na de restauratie (1968-71) met het teruggeplaatst koorschot (zonder alziend oog) en ge(her)integreerd kansel.

schelpkalk en scherpzand en de nodige tras verder met de noodige uitmetseling.
De werkzaamheden werden uitgevoerd door D. Versloot, meester metselaar uit Nieuwerbrug.⁴⁸ Deze restauratie hield kortgezegd in dat het aanblik van de kerk werd geëgaliseerd, om zo de sporen van voormalige verwoesting en herstel aan het zicht te onttrekken. De zuidelijke gevel van de kerk en de toren werden hierbij beklampt met harde machinale vormbaksteen. Na deze werkzaamheden ontstond het bekende aanblik van de kerk van voor de restauratie (1968-1973), bekend van fotografisch beeldmateriaal. Hierbij werden in de voorgevel (west) drie roosvensters voorzien en in de derde geleding van de toren getoogde vensters ingebracht (zie afb. 164). Volgens Van der Sterre werden de kapellen naast de toren geheel nieuw herbouwd met de toepassing een machinale vormbaksteen, waarna hij ze gedurende de restauratie in 1972-73 terug optrok in oude handvormsteen.

In 1894 vond er een interieurrestauratie plaats, uitgevoerd door aannemer T. Scheer voor een som van 187 gulden. De plannen werden wederom opgesteld door bouwkundige A. Zaai. Ditmaal betrof met name werkzaamheden in het kerkinterieur, waaronder het afhakken en beklampen met een mop op zijn kant van een gedeelte van de muur bij de preekstoel aan de zuidzijde van de kerk. Het stukadoren van de

hoekkolommen en die te voegen zoals de anderen. De togen boven de kolommen aan beide zijden van het orgel werden in een zandsteenkleur afgewerkt.⁴⁹ Ook werden de banken geschilderd en de hoogte van de preekstoel en trap aangepast. Het kerkship en het zuidportaal werden afgehakt, gerepareerd en opnieuw bepleisterd. Het zuidportaal werd voorzien van een nieuwe hardstenen dorpel door P. Splinter op 13 juli 1894. Kussens en de luifelbanken werden opnieuw gestoffeerd en vernieuwd, ook werden nieuwe gordijnen onder het orgel voorzien en mogelijk ook gordijnen voor de vensters aan de zuidzijde geplaatst. Tot slot werden ook twee nieuwe kronen bijgeplaatst (afb. 192-193).

Het spreekgestoelte verhuisde in de jaren 1890 van het koorschot naar zuidoostelijke vieringpijler (afb. 163). In 1913 werd het kansel wederom verplaatst, naar een pijler westwaarts (afb. 163 en 185, 189). Hierbij vond een ongeluk plaats waarbij de ketenen van het klankbord die aan de trekbalen waren bevestigd afbraken, nadat drie werklui erop waren geklommen voor de ontmanteling. In 1899 werden de twee resterende, zwaar beschadigde gebrandschilderde vensters verkocht voor 225 gulden (afb. 182).

48 RHCRL, toegang B058 inv.nr.: 218-III.

49 RHCRL, toegang B058 inv.nr.: 227.

afbeelding 164. De Dorpskerk vanuit het zuidwesten, in 1961 voor de restauratie en in 1978 na de restauratie. De gevelgeleding en torenspits werden gewijzigd, ook werden de zijbeuken van de toren geheel opnieuw opgetrokken. Bron: RCE, doc. nr. 60.983, 198.170.

Fase 1917/XXa: Aanbouw met sanitair en betonnen omloop kerktoeren

Op 1 augustus 1917 werd er door timmerman Daniël Scheer, in opdracht van de heeren kerkvoogden, een vergunning aangevraagd voor het maken van een portaal, toilet en urinoirmuur tegen de zuidoostzijde van de kerk (afb. 190 en 227).⁵⁰ Het geheel werd opgetrokken in steen, bestaande uit een voorportaal met topgeveltje. Dit portaal gaf aan de westkant toegang tot de consistorie en aan de oostkant tot een toilet. Weer ten oosten hiervan werd een urinoirmuur tegen de kerk voorzien in een travee, tussen twee steunberen van het koor. In de bestaande situatie waren de urinoirs hier al voorzien, nu werden deze aan het zicht onttrokken en voorzien van een platdak. In de vergunning werd gelijktijdig toestemming gevraagd voor het realiseren van een trap, portaal en toilet in de pastorie.

Omstreeks het eerste kwart van de 20ste eeuw verschijnen op de topografische afbeeldingen meerdere betonnen onderdelen. Zo werd de gemetselde omloop van de kerktoeren met rondbogen vervangen door een variant uit gewapend beton met rechthoekige horizontale openingen steunend op getrapte, hoekige consoles (afb.

186-178). De buitendeur in het koor werd voorzien van een grof gedetailleerde, neogotische bekroning uit vermoedelijk eveneens beton (afb. 191). Mogelijk werd in deze fase (of al in XIXd), de noordgevel en de gehele plint gecementeerd.

In 1935 stond de koormuur deels op instorten. Er werden nieuwe ijzeren trekstangen aangebracht en de gehele kruishoek werd vernieuwd. In 1939 werd na 100 jaar het brandspuihuis onder de kerktoeren ontruimd en verplaatst naar een nieuwe brandweergarage aan de Noordstraat. Het brandspuihuis bevond zich in de ruimte (verm. zuidbouw) naast de toren. In 1888 werd omschreven dat beide aanbouwen aan weerskanten van de gemeentetoren werden gebruikt door de brandweer, omschreven als brandspuihuis en ashok.⁵¹

Fase 1949: Verbouwing consistoriekamer

In 1949 vond een verbouwing plaats aan de consistoriekamer onder leiding van Amsterdamse architect J.P.L. Petri. De werken werden uitgevoerd door aannemersbedrijf W. Mulckhuijs en metselaar M. van Vliet.⁵² Naast een inwendige verbouwing van het interieur werden ook een nieuw semi-publiek toilet aan de oostzijde aangebouwd, waarmee het bebouwde oppervlak van de consistorie 9m2 werd vergroot (afb. 200 en 231-234).⁵³ De in 1917 voorziene sanitaire voorzieningen werden hierbij afgebroken en er werd een geheel nieuw portaal en toilet voorzien.

De consistorie werd grotendeels voorzien van de huidige interieurafterwerking met inbouwkasten, houten delenplafond met lijstwerk en meubilair wat op maat werd gemaakt voor de ruimte (afb. 234 en 154). In de topografische afbeeldingen is te zien dat na deze verbouwing de ook de twee uitbouwen onder het zadeldak uit 1859 werden verwijderd en dat er weer een rechte daklijst met spitsboogvenster was gerealiseerd ter plaatse van de oostelijke travee van het schip (afb. 165).

Waardstelling Dorpskerk vanuit RDMZ

In 1961 bracht de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) Ir R. Meischke een bezoek aan de kerk en oordeelde: *'In antwoord op uw schrijven van 30 juni deel in u mede dat, hoewel uw kerkgebouw als monument beschouwd moet worden, dit gebouw in later tijden zodanig is verminkt dat vooral uitwendig van een herstel in de oorspronkelijke vorm geen sprake meer kan zijn. De waarde van het gebouw ligt vooral in het interieur.'*⁵⁴

51 Karssen, 62-63.

52 RHCVV, toegang B057 inv.nr.: 1949-22; RHCRL, toegang B058 inv.nr. 230.

53 RHCRL, toegang B051 inv.nr. 504 en toegang B002 inv.nr. 618-18.

54 RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

50 RHCRL, toegang B002 inv.nr.: 618-18.

Fase 1968-1971: Restauratie koor en schip

Onder leiding van restauratie-architect Piet van der Sterre – afkomstig uit Leiderdorp – vond tussen 1968-1971 een hele grondige restauratie plaats van het kerkgebouw (afb. 235-238). Voorafgaande werd een uitvoerig vooronderzoek verricht en een uitgebreid dossier opgebouwd voor de ontwikkeling van een gedegen restauratievisie. De werkzaamheden werden uitgevoerd door N.V. Aannemersbedrijf Huurman uit Delft (afb. 203-213). Nadat de werkzaamheden van het kerkgebouw waren afgerond zou worden gestart met de restauratie van de kerktoren (1972-1973).⁵⁵

Vooronderzoek restauratie

Voor aanvang van de restauratie werd vanaf begin jaren 1960 al door Piet van der Sterre vooronderzoek verricht om de restauratiebesluiten te kunnen gaan verantwoorden naar zowel het kerkbestuur en de kerkelijke gemeenschap, als de subsidieverleners: het rijk, de provincie en de gemeente. Voor de restauratie werd allereerst vastgesteld: in 1489, 1507, 1512 en 1672 werd het kerkgebouw zwaar toegetakeld en gedeeltelijk herbouwd. De zichtbare tekenen hiervan waren grotendeels weggewerkt achter een gemetselde beklamping - ter plaatse van de zuidgevel en de toren - of achter een cementbepleistering - ter plaatse van de noordgevel. Het interieur ging volgens Van der Sterre ook grotendeels schuil achter een 'smakeloze' bekleding.

Daarnaast betrof een belangrijke ontdekking dat het koorschot tegenover het in 1761 geplaatste orgel met gelijksoortige draperieën was beschilderd als de achtergrond van het orgel. De beschilderingen van het koorschot en orgelwand waren beide bedekt door een dunne verflaag. Het koorschot was door de jaren heen al meermaals verplaatst.

Tot slot werd vastgesteld dat het klankbord van het spreekgestoelte exact in een uitsparing in het koorschot paste, de vlakverdeling van het koorschot en klankbord exact correspondeerden en dat qua hoogte het klankbord precies aan de trekbal van het koorschot kon worden bevestigd middels de bijbehorende kettingen. De bedekte draperieschildering op het koorschot sloot tot slot ook precies aan op de contour van de preekstoel. Van der Sterre stelde van deze situatie een reconstructietekening op (afb. 236). De conclusie was dus dat het kansel zich initieel tegen het midden van het koorschot bevond en deze in de loop van de 19de eeuw tegen de kolom in het schip was geplaatst.⁵⁶

De belangrijkste verdere bevindingen uit het vooronderzoek voor aanvang van de restauratie opgesomd:

1. De bakstenen bekleding van de zuidgevel was met kassen tegen het

bestaande metselwerk geplaatst, min. ½ steens dik uit machinale handvormsteen. Het meest oostelijke deel van de zuidgevel van het schip was vernieuwd. De vernieuwing werd aanvaard m.u.v. de vorm van het raam.

2. Onder de pleisterlagen van de noordgevel werd veel van het metselwerk vrijwel volledig in de staat van voor de vermindering aangetroffen.
3. De steunberen van het schip waren gemetseld met heldere rode baksteen met zandstenen hoekblokken, daterend uit 1674.
4. De ramen van het schip werden verhakt en van een lagere onderdorpel voorzien. De oudere waterlijsten zijn ter weerszijden van de ramen gestopt.
5. De bovengedeelten van de noord- en zuidgevel van het schip bestonden uit rode bakstenen zoals de steunberen (nr. 3).
6. In het oostelijk vlak van het koor werd een poortvormige met tufsteen omlijste dichtgemetselde opening onder het raam gevonden waarbij men aan een hagnoscoop kan denken.
7. Aan de waterlijsten, plintbanden en afzaten van het koor waren verschillende soorten natuursteen aangetroffen, zoals rode Bremer, Gobertange en tufsteen.
8. De kolommen in het schip zijn gemetseld van moppen met basementen van zandsteen. Ook de halfkolommen zijn op deze wijze gevonden onder een bekleding van bepleisterde rinkellaten.
9. De oorspronkelijke 18de-eeuwse beschildering op het schot achter het orgel en het veranderde schot in het koor werden aangetroffen onder een dunne verflaag.
10. Vooral het metselwerk van de noordgevel was zeer slecht. Hier was door inkapseling van vocht achter de pleisterlaag, het voeg- en metselwerk vergaan.⁵⁷

Schip en constructie

Een revisieplattegrond uit maart 1972 door architectenbureau v. Dam, v.d. Sterre en v. Straten toont aan dat diverse buitenmuren van de kerk gedurende de restauratie van vanaf de bestaande fundering opnieuw werden opgetrokken (afb. 128, 205, 214). Het betreft hier de buitenmuren de zijbeuken naast de toren en van de meest oostelijke traveeën – noord en zuid - van het schip. Tot slot werd de aanbouw aan de noordzijde opgetrokken tegen de bestaande gevels.⁵⁸

Afbeeldingen van tijdens de restauratie tonen aan dat de steunberen opnieuw werden opgemetseld, de vensters werden vervangen in gewijzigde vorm – de vensters van

⁵⁵ RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

⁵⁶ RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

⁵⁷ RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

⁵⁸ RHCRL, toegang B058a inv.nr. 100.

het koor werden allen opengemaakt en voorzien van gemetselde traceringen. In de gevel werden cordonlijsten en zandsteen hoekblokken ingewerkt. Rondom het gebouw werd een plint voorzien uit forse kloostermoppen. Het openen van alle vensters in het koor was een resultante van het behouden en weer westelijker plaatsen van het koorschot; het tegenlicht vanuit de geopende koorvensters werd tijdens de kerkdiensten grotendeels geblokkeerd door het hoge schot, hetgeen meer lichtinval toeliet. De koorvensters werden alle opengemaakt, de bestaande houten vensters werden vervangen. Alle vensteropening werden voorzien van gemetselde montans en traceringen, ingevuld met glas-in-loodbeglazing uit Duits mondgeblazen monumentglas in een genuanceerde lichtgroene kleur. De vensters in het schip werden juist alle vervangen en voorzien van houten ramen met traceringen. Ook de vensters in het zuidportaal werden vervangen naar bestaande vormgeving, de vensters in de toren juist dichtgezet. Kortom werden alle vensters vervangen in gewijzigde vorm.

De gevels werden gedurende deze restauratie zo grondig gerepareerd, dat in de huidige situatie bouwsporen aan de exterieurzijde nauwelijks te onderscheiden zijn. Er werden een passende oude handvormsteen toegepast, waardoor de opname van steenformaten geen definitief geeft over de ouderdom van het bouwdeel.

De kapconstructie uit 1674 en gewelven uit ca. 1771 bleven gehandhaafd waar kon, wel moesten de trek balken tussen de kolommen van het schip worden verstevigd. Hier werd een versterkte samengestelde draagbalk voorzien. De plafondbeschieting moest, omdat deze was vergaan, noodgedwongen vernieuwd worden. Er werd een nieuw leiendak voorzien waarbij bestaande dakvensters en – kapellen niet werden teruggebracht. Het dak werd gedekt met Engels leien in maasdekking.

Aanbouw sacristie

Gedurende de restauratie werd het kerkgebouw uitgebreid met een sacristie aan de noordzijde van het koor. Deze ruimte werd één koortravee breed en aan de binnenzijde voorzien van een gewelf. Het betrof volgens Van der Sterre een herbouw van de voormalige consistorie.⁵⁹

Comfort

Er werd ter verhoging van het comfort door de firma Fa. Asselbergs & Nachenius vloerverwarming aangebracht in het koor en schip. Er werd een gewapende dekvloer gestort waar vloerverwarming op werd aangebracht in stampbeton. Alle bestaande houten, betonnen en stenen vloeren werden hiervoor uitgenomen. Volgens het bestek werd zo'n 80m² aan hardstenen vloerplaten teruggeplaatst – in kalkspecie – en werden er 240 m² aan nieuwe vloerplaten uit Naamse steen van 70 x 70 cm

voorzien.⁶⁰ De houten delenvloer in afschot keerde niet meer terug.

Interieur en indeling

Aan de hand van de genoemde bevindingen werden door Van der Sterre twee mogelijke scenario's met kerkindeling uitgewerkt, te zien op afbeelding 237. Vooral de grote verandering die scenario II teweeg zou brengen riep veel commotie op bij de kerkgemeenschap. Rayonarchitect van de RDMZ, C.J. Bardet, Piet van der Sterre zelf en ook de Bouw- en restauratiecommissie van de Hervormde Kerk hadden juist een sterke voorkeur voor deze indeling, omdat het de kunsthistorische waarde en samenhang tussen het orgel en koorschot weer op zou halen. Omdat de restauratie van de kerk afhankelijk was van subsidies, werd vanuit het college van kerkvoogden uiteindelijk ook aangestuurd om voor het ophalen van de kunshistorische waarde – scenario II – te gaan, mede omdat het in 1961 geveilde oordeel van Meischke was, dat de waarde van de kerk vooral lag in het interieur. Het kansel, koorschot en de achterliggende schildering weer tot één geheel maken droeg daar aan bij.⁶¹

In het interieur werd het koorschot een travee naar het oosten verplaatst zodat hier meer ruimte voor het naar het koor verplaatste liturgisch centrum ontstond. De schilderingen van het koorschot - en de orgelwand - werden weer in het zicht gebracht en gerestaureerd. Het bovenste gedeelte van het schot - met oeil de boeuf – werd ten behoeve van lichtinval verwijderd. Hierbij werd ook het balkon (XXB) ter plaatse van het koorschot verwijderd. Zo kon het spreekgestoelte, inclusief het klankbord, weer centraal tegen het koorschot worden geplaatst, waarbij de wenteltrap werd vervangen door een rechte steektrap (afb. 235, 73-78).

De argumentatie om het koorschot enkele traveeën westwaarts te plaatsen was volgens Van der Sterre de gebruikspotentie: de ruimte was in toenmalige toestand enkel te gebruiken als berghok. Bij vergroting van de ruimte ontstond er een gedegen koorzaal die benut kon worden voor vergaderingen, gespreksruimte na diensten en voor kleinere begrafenisdiensten en huwelijksbevestigingen. Daarnaast wilde Van der Sterre de relatie tussen het koorschot en het orgel weer duidelijker voelbaar maken, zodat de samenhang van de interieuronderdelen weer afleesbaar werd.

De wanden en kolommen werden afgebikt en geheel opnieuw bepleisterd, dit geldt ook voor het portaal aan de zuidzijde en de aanbouwen naast de toren. De historische kerkbanken uit 1674 moesten plaatsmaken voor modernere naar de hand van Van der Sterre, aangevuld met losse stoelen, alle gericht naar het koor aan de oostzijde (afb. 106). Fa. Gebr. Bos uit Goudriaan realiseerde in 1970 18 stuks eiken kerkbanken van 11m lang met een bijbehorend voorschot. Tevens realiseerden zij later een extra luifelbank, geheel naar de bestaande, uit kwartiers gezaagd Pools eikenhout, 1972

⁶⁰ RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

⁶¹ RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

⁵⁹ RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

afbeelding 165.

De Dorpskerk vanuit het zuidoosten, in ca 1920, in 1961 en na de restauratie in 1968-1973. Bron: RCE, doc.nr. OF-05402, 60984.

(afb. 90). Oud-Hollandse Kopergieterij Brink en Van Keulen uit Haarlem produceerde nieuwe kerkkronen, 3 grote en 6 kleinere, in 1970.

Vanuit de Generale Financiële Raad der Nederlandse Hervormde Kerk te 's-Gravenhage werd een subsidiebedrag van 72.000 gulden verleend. Van het Rijk werd een bedrag van 873.105 beschikbaar gesteld (50% van de goedgekeurde begroting), de subsidie van de provincie bedroeg 172.869 gulden en van de gemeente 523.862 gulden (30 % van de goedgekeurde begroting).⁶²

Fase 1972-1973: Restauratie toren en vernieuwing spits

De restauratie van de kerktoren ging van start na de restauratie van de kerk en vond ook plaats onder leiding van architect Piet van der Sterre (afb. 239-248).⁶³ De belangrijkste wijzigingen waren dat de zijbeuken van de toren geheel opnieuw werden opgemetseld en voorzien van de huidige vensters en buitendeuren. De toren onderging eveneens een transformatie: de vensters werden gewijzigd, balkankers verwijderd en er werd een geheel nieuwe torenspits geplaatst (afb. 214-219). Uitgangspunt van de restauratie was terugbrengen 'naar de laat 17de-eeuwse vorm.'

Voor de toren werden opnieuw gemetseld: de balustrade, het rondboogfries, afzaten van de steunberen, de rondbogen over de vroegere galmgaten, de omlijsting van de hoofdtoegang en de raamneggen (afb. 13 en 65-67). De hoofdingang werd gemetseld met schuine dagkanten en een lichtvenster boven een bakstenen kalf (afb. 164). Voor alle werkzaamheden werden oude handvormstenen toegepast, gesorteerd op juiste kleur en formaat. Het metselwerk werd gevoegd met kalkgebonden mortel, waar volgens het bestek in de koude maanden een kleine toeslag portlandcement aan mocht worden toegevoegd. Scheuren werden nauwkeurig onzichtbaar gemaakt middels inboeten. Er werden nieuwe waterlijsten en plintbanden aangebracht in Gobertange steen. De borstwering van de torenomloop en de omloop werden afgedekt met basaltlavasteen- en plaat, gevuld met kunstharsspecie. Alle ijzeren ankers werden uit de gevels verwijderd. Op de nieuw gemetselde omloop werd een door geheel nieuwe historiserende torenspits geplaatst met een leiendak, naar ontwerp van Van der Sterre.

Binnenin de toren werden alle wanden, inclusief het gewelf in de vestibule afgebikt. In het portaal werd een nieuwe vloer gelegd van oude Namense steen. Voor de inwendige houtconstructie van de toren werden nieuwe eikenhouten balklagen voorzien, eveneens een skelet voor de achtkant met spits, inclusief schoren en sporen. Frans eikenhout en verbindingen met pen en gat. De vloeren in de toren werden uit grenenhout van 4,5 cm x ca. 20 cm vervaardigd met eikenhouten veren en aan de balken bevestigd met nagels. Het houtwerk werd behandeld met een

⁶² RHCRL, toegang B058a inv.nr. 75.

⁶³ RHCRL, toegang B051 inv.nr.: 810.

conserveringsmiddel met grijze-bruine kleurstof, waardoor het geheel ouder zou ogen (afb. 39-68).⁶⁴

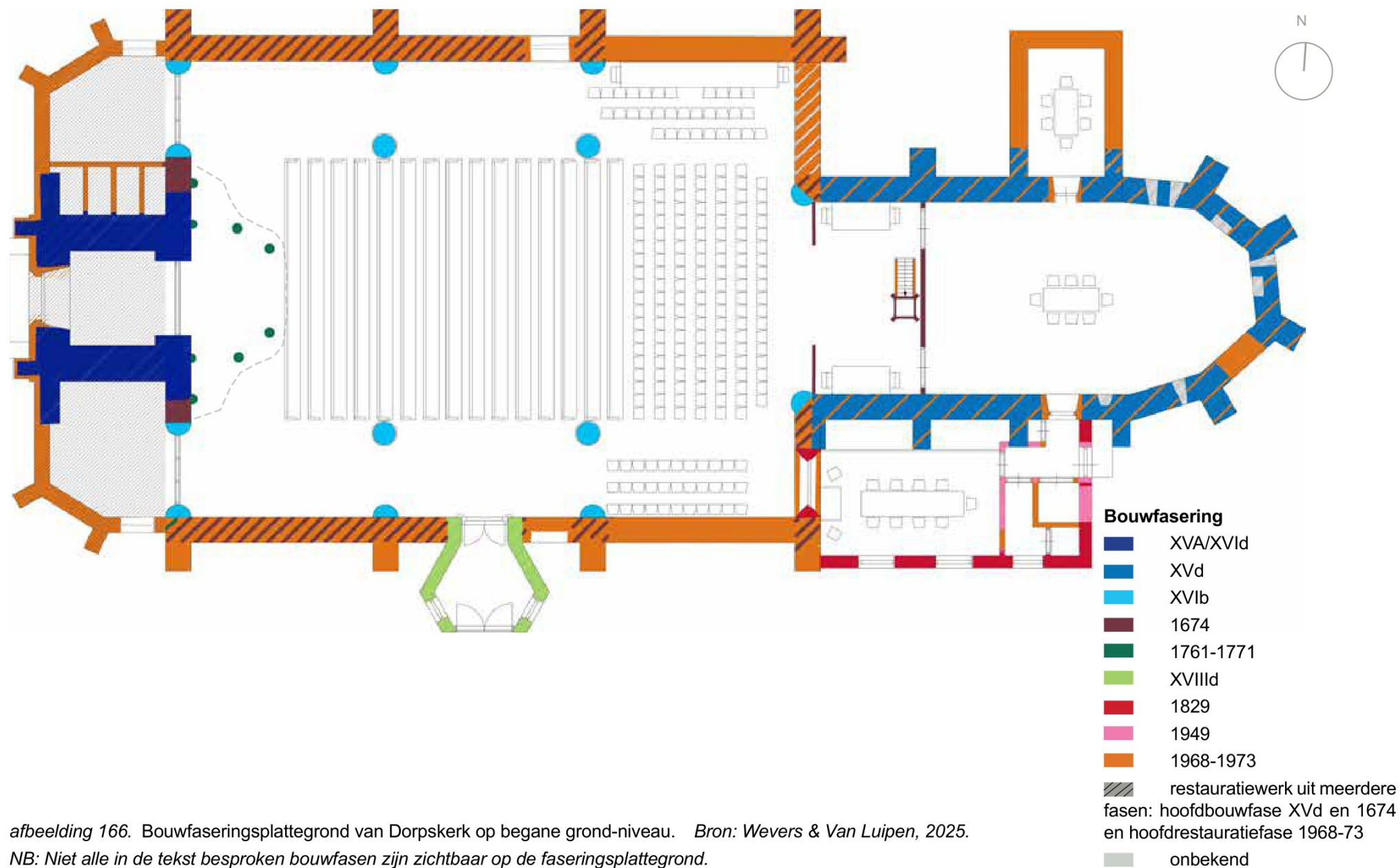
Er werd in de noordelijke aanbouw naast de toren een opgang naar de orgelgalerij met rechte steektrap en bordes voorzien. Vanaf dit bordes werd de toegang tot de toren mogelijk gemaakt via een bestaande opening in de noordmuur (afb. 48-50). De toegang tot de orgelgalerij werd direct naast de steunbeer van de toren gerealiseerd. De noordelijke zijbeuk van de toren werd op de begane grond ingericht met toiletten. Voor de aanbouwen van de toren werd dezelfde metselsteen gebruikt als toegepast in het kerkship.

Fase XXla: Modernisering in consistorie

Recent vonden er werkzaamheden plaats waarbij de keuken van de consistorie werd vernieuwd (afb. 148). Ook werd er een vlizotrap naar de zolder van de consistorie gerealiseerd en werd de kap gedeeltelijk geïsoleerd ten behoeve van het aanbrengen van een nieuwe CV-installatie in de kap (afb. 158).

64 RHCRL, toegang B051 inv.nr.: 810.

PLATTEGRONDEN BOUWFASERING

afbeelding 166. Bouwfaseringsplattegrond van Dorpskerk op begane grond-niveau. Bron: Wevers & Van Luipen, 2025.

NB: Niet alle in de tekst besproken bouwfases zijn zichtbaar op de faseringsplattegrond.

MONUMENTWAARDE VAN OBJECTEN

Beschermingswijzen

Een bouwhistorisch onderzoek is een middel om tot een gefundeerde waardering van het pand te komen. De Dorpskerk van Bodegraven geniet een bescherming op het niveau van Rijksmonument. In dit rapport wordt een interne waardestelling gegeven, waarbij de referenties voor de waardestelling enkel binnen het object liggen. Hierbij worden de verschillende onderdelen van één bouwwerk gewogen, met als doel het vaststellen van het relatieve belang van de monumentwaarden van deze onderdelen. De waardering wordt per onderdeel besproken, waarbij gebruik wordt gemaakt van de volgende categorieën:

Categorie 1:

Hoge monumentwaarde, van cruciaal belang voor de structuur en/of betekenis van het pand. Behoud noodzakelijk.

Categorie 2:

Positieve monumentwaarde, van belang voor de structuur en/of betekenis van het pand. Behoud wenselijk.

Categorie 3:

Indifferente monumentwaarde, van relatief weinig waarde voor de structuur en/of betekenis van het pand. Aangepaste vervanging mogelijk.

Opmerking: de onderstaande tekst kan niet los worden gezien van de *waarderingsplattegrond op pagina 86 en vice versa.*

Stedenbouwkundige situering : categorie 1

De Dorpskerk, voormalige St. Galluskerk of Hervormde kerk, te Bodegraven maakt vanaf het ontstaan van het dorp een prominent onderdeel uit van de historische en culturele ontwikkeling van Bodegraven. Daarbij is de kerk vanwege de centrale ligging te midden van de dorpskern al zeker acht eeuwen een herkenbaar baken in het landschap en dorpsgezicht en bezit daarom in stedenbouwkundig opzicht een hoge monumentwaarde (categorie 1).

Cultuurhistorische waarde : categorie 1

Naast de overduidelijk aanwezige hoge cultuurhistorische waarde die verbonden is aan de liturgische ontwikkeling en uitoefening in deze kerk, is er eveneens een relevant ander cultuurhistorisch noemenswaardig aspect. Namelijk de toegepaste restauratiefilosofie van restauratiearchitect Piet van der Sterre die bij de kerkrestauratie (1968-1973) werd uitgeoefend. Deze restauratie is typerend voor zijn tijd: jonge

(19de-eeuwse en 20ste-eeuwse) bouwfasen uitwissen en terugrestaureren naar - of reconstrueren van oudere fasen. Daarnaast is de restauratie van de Dorpskerk in het bijzonder typerend voor het restauratie-oeuvre van Piet van der Sterre.

Bouwmassa : categorie 1 en 2

De waardering van de bouwmassa sluit voor wat betreft de bouwdelen geheel aan bij die van de stedenbouwkundige waardering (categorie 1). Betreft de contour en omvang bezit de kerk in de huidige vorm nog zijn laat 17de-eeuwse bouwvolume met kapvormen. Alle 19de-eeuwse en jongere uitbreidingen of afwijkingen op het kerkvolume uit 1674 werden gedurende de restauratie van 1968-1973 verwijderd. Uitzondering hierop zijn het zuidportaal aan het schip (XVIIIId), de aangebouwde consistorie (1829) aan de zuidzijde en de aangebouwde sacristie (1968-71) aan de noordzijde. Daarbij maken het zuidportaal met zeskantige vorm en bijzondere dakdetailering en de eenlaagse consistorie met spitse kap al dermate lang onderdeel uit van de bebouwing aan de marktzijde en dat deze secundaire aanbouwen een hoge monumentwaarde bezitten (categorie 1). De sacristie aan de noordzijde van het koor wordt door zijn jongere aanwezigheid aan het geheel een niveau lager - als positief gewaardeerd (categorie 2).

Constructie : categorie 1, 1 à 2 en 2

De waardering van de constructie komt nagenoeg overeen met die van de bouwmassa (categorie 1). De constructie bestaande uit middeleeuwse fundamenteën, met hierop 15de-, 16de en 17de-eeuws opgaande muren uit metselwerk en gemetselde pijlers zijn tezamen met de kapconstructie van het koor en schip uit 1674 intact gebleven, deze bezitten een hoge monumentwaarde (categorie 1). Alle restauratieve of verstevigende ingrepen aan deze constructie elementen hebben plaatsgehad worden positief gewaardeerd (categorie 2) naargelang deze goed werden uitgevoerd en nog van goede kwaliteit zijn. Het zuidportaal bestaande uit 18de-eeuws metselwerk met geblokte hoekpilasters en hanenkammen bezit een hoge monumentwaarde (categorie 1). Ook de consistorie (1829) met opgaand metselwerk en grenenhouten kapsanten - sober, maar degelijk uitgevoerd - bezit een hoge monumentwaarde (categorie 1). De aangebouwde sacristie werd eveneens sober en van degelijke materialen uitgevoerd, in aansluiting op het bestaande (1968-71), echter wordt deze een fractie lager - positief - gewaardeerd vanwege de jongere ouderdom (categorie 2).

De geheel nieuw opgetrokken oostelijke traveeën van het schip, de zijbouwen van de toren en de beklamping van de kerktoeren uit 1968-73 met de inwendige houtconstructies, kap- en verdiepingsvloeren, inclusief de spitsconstructie van de

toren worden een fractie lager gewaardeerd in categorie 1 à 2, gezien deze met zorg werden ontworpen, vanuit historisch besef en met zeer hoogwaardige materialen zoals eikenhout, handgevormde bakstenen, lood en leien (categorie 1 à 2).

De restauratieve ingrepen (1968-73) aan het metselwerk van het koor, schip en de derde geleding van de toren werden dermate grondig uitgevoerd, dat de verschillende bouwfasen - historische afleesbaarheid en gelaagdheid - van de gevels werd uitgevaagd. Deze zwaar gerestaureerde gevels worden om die reden in categorie 1 à 2 gewaardeerd, tussen hoge en positieve monumentwaarde in.

Exterieur : categorie 1, 1 à 2 en 2

De waardering van het exterieur volgt voor wat betreft de gevels, daken en spits de reeds besproken waardering van de constructie. Deze elementen bezitten hoge monumentwaarde (categorie 1), de gereconstrueerde, nieuwe en/of zwaar gerestaureerde onderdelen een positieve tot hoge monumentwaarde (categorie 1 à 2).

Alle vensters en deuren werden gedurende de restauratie van 1968-71 vervangen of nieuw voorzien. De koorvensters werden geopend en voorzien van gemetselde montans en traceringen met glas-in-lood beglazing. Overige vensters in hout werden eveneens met aandacht voor historische details en hoogwaardig materiaal vervaardigd en ter plaatse van de aanbouwen vervangen, waardoor deze gevelinvullingen - ondanks de geringere ouderdom - een positieve tot hoge monumentwaarde bezitten (categorie 1 à 2).

Interieur : categorie 1, 2 en 3

Het interieur van de kerk kwam hoofdzakelijk in 1674 tot stand en werd in de 18de-eeuw en vroege 19de-eeuw in fasen aangepast. Gedurende de restauratie van 1968-73 werd getracht de aanwezige waarde van individuele interieuronderdelen meer in samenhang te brengen, zodat er een interieurensemble werd gecreëerd met behulp van de bestaande kerkinventaris. Deels werden keuzes gegrond op bewezen historische situaties, plaatselijk werd het interieur aangevuld of heringericht naargelang de functionaliteitswens van de moderne tijd.

Interieurelementen

In het kerkinterieur zijn enkele vaste meubels en objecten aanwezig die op zichzelf staand een hoge monumentwaarde (categorie 1) bezitten, omdat zij al lange tijd een prominente plaats innemen, dan wel een belangrijke rol in het kerkinterieur vervullen. Dit betreft:

- Het spreekgestoelte met klankbord, psalmbord met houtsnijwerk en de koperen lezenaar (1674).

- Het koorschot, waarvan de onderzijde uit 1674 dateert en de bovenzijde met draperieschildering uit ca. 1837, eveneens de bijbehorende schildering op het ankerbalkgebint.
- Het doophek (1674) (aangepast in 1968-73) met koperen lezenaar (1672) en twee koperen kandelaars (XVIII).
- Het orgel (1761), met galerij - inclusief de afwerkingen bestaande uit verguldingen, hout- en marmerimitatieschilderingen - en de achterwand met perspectief- en draperieschildering (ca. 1770 en 1837).
- De gepilasterde en bekroonde deuromlijsting met marmerimitatieschildering en deur van het zuidportaal (XVIII)
- De met tekstborden beschilderde schotwerken aan weerszijden van het orgel (ca. 1837).
- De drie luifel- of herenbanken met pilasters (XVIII)
- Hardstenen grafzerken (al dan niet herplaatst, XVII-XVIII)

Interieurafwerkingen koor, schip en toren

Voor wat betreft de interieurafwerking kan gesteld worden dat de kerk van binnen geheel werd ontleisterd in 1968-71 en hier geen waardevolle historische afwerkingen meer aan te treffen zijn (indifferente monumentwaarde, categorie 3). Dit geldt eveneens voor de vloerafwerking van de kerk. De bestaande vloeren werden in 1968-71 geheel uitgenomen in verband met het aanbrengen van vloerverwarming in koor en schip. Enkele oudere hardstenen plavuizenvloeren en zerken werden herplaatst (categorie 1), maar een groot deel werd geheel vernieuwd en aangevuld met plavuizen uit hardsteen en cement (indifferent, categorie 3). Voor wat betreft de plafondafwerking bleef - in opzet - het tongewelf uit ca. 1770 intact, met ribben en kroonstenen, de beschieting werd tussentijds vervangen waarbij het oorspronkelijk beeld werd behouden (hoge monumentwaarde, categorie 1). Tot slot bezitten de in de in alinea 'interieurelementen' benoemde afwerkingen op houten interieurelementen een hoge monumentwaarde (categorie 1). Voor wat betreft de interieurafwerkingen in de toren bezit deze in de vestibule nog een ouder gepleisterd gewelf, dat in 1972-73 werd hersteld (categorie 1).

Interieurafwerkingen aanbouwen

De interieurs van de torenaanbouwen en van de sacristie kwamen gedurende de restauratie van 1968-73 tot stand, deze interieurs, met gestucte wanden, cementplavuizen, houten kapconstructie (torenaanbouwen), geribd kruisgewelf (sacristie), het gerealiseerde trappenhuis naar de orgelgalerij en torenverdiepingen in de noordelijke torenaanbouw, werden sober uitgevoerd met materialen passend bij het bestaande kerkinterieur. Het interieur van het zuidportaal werd geheel vernieuwd (1968-71). Ondanks de jongere ouderdom van deze interieurs, sluiten

deze op een natuurlijke en neutrale manier aan op het interieur van koor en schip en werken daardoor ondersteunend. Om deze reden bezitten deze een positieve monumentwaarde (categorie 2). In 1968-71 werd het interieur van de consistorie eveneens aangepast, hierbij werd voortgeborduurd op de stijl van architect J.P.L. Petri die de consistorie in 1949 verbouwde - waarvan de huidige meubilering van Petri's hand is (categorie 2). Latere aanpassingen betreft de indeling van de consistorie ten behoeve van installaties, keuken en sanitair bezitten indifferente monumentwaarde (categorie 3).

Ruimtelijkheid en indeling

Voor wat betreft de indeling van het kerkgebouw, bestaande uit een driebeukige schip, vijfzijdige koor en toren met torenaanbouwen, hebben sinds de herbouw van het schip in 1674 geen grote wijzigingen plaatsgevonden (categorie 1). De inbreng van het orgel met galerij en de beschilderde orgelwand (1761 en ca. 1771) hebben door de rijke uitvoering en afwerkingen sterk bijgedragen aan de algehele monumentaliteit van het kerkinterieur (categorie 1). Ondanks dat het in 1837 opgehoogde koorschot het ruimtelijke karakter van de kerk sterk wijzigde door het aan het zicht onttrekken van het kerkkoor, zorgde het voor een enigszins unieke, nieuwe ruimtewerking, waarbij het koorschot eveneens het licht vanuit het koor filterde en overbelichting voorkwam.

De aanpassing van het koorschot resulteerde in een ensemble tussen het orgel, met de galerij en achterwand als pendant van het opgehoogde koorschot met geïntegreerde preekstoel, beide van schilderingen voorzien (aangebracht in ca. 1771 en 1837). Het genoemde ensemble betreft een vrij uniek kerkinterieur in Nederland en bezit daarom een hoge monumentwaarde (categorie 1), met daarbij de kanttekening dat het schot reeds diverse malen van travee in het koor werd verplaatst, evenals het kansel. De beschreven opstelling van het interieur werd in 1968-73 weloverwogen teruggerestaureerd, waarbij de keuze werd gemaakt het alziend oog aan de bovenzijde van het schot te verwijderen.

Meubilair 1968-73

Naar ontwerp van Piet van der Sterre werden de huidige lange kerkbanken uit eikenhout en het meubilair van de sacristie gerealiseerd, eveneens werd er een luifelbank bijgemaakt naar kopie van de bestaande. Alle werden zeer vakkundig en met hoogwaardig materiaal vervaardigd. Om deze reden bezitten deze onderdelen een positieve monumentwaarde (categorie 2).

Legenda bij waarderingsplattegrond

Monumentwaarde

- Hoge monumentwaarde, behoud noodzakelijk
- Positieve monumentwaarde, behoud wenselijk
- Indifferente monumentwaarde, aangepaste vervanging mogelijk

Bovenliggende constructie

- Hoge monumentwaarde, behoud noodzakelijk
- Positieve monumentwaarde, behoud wenselijk
- Indifferente monumentwaarde, aangepaste vervanging mogelijk

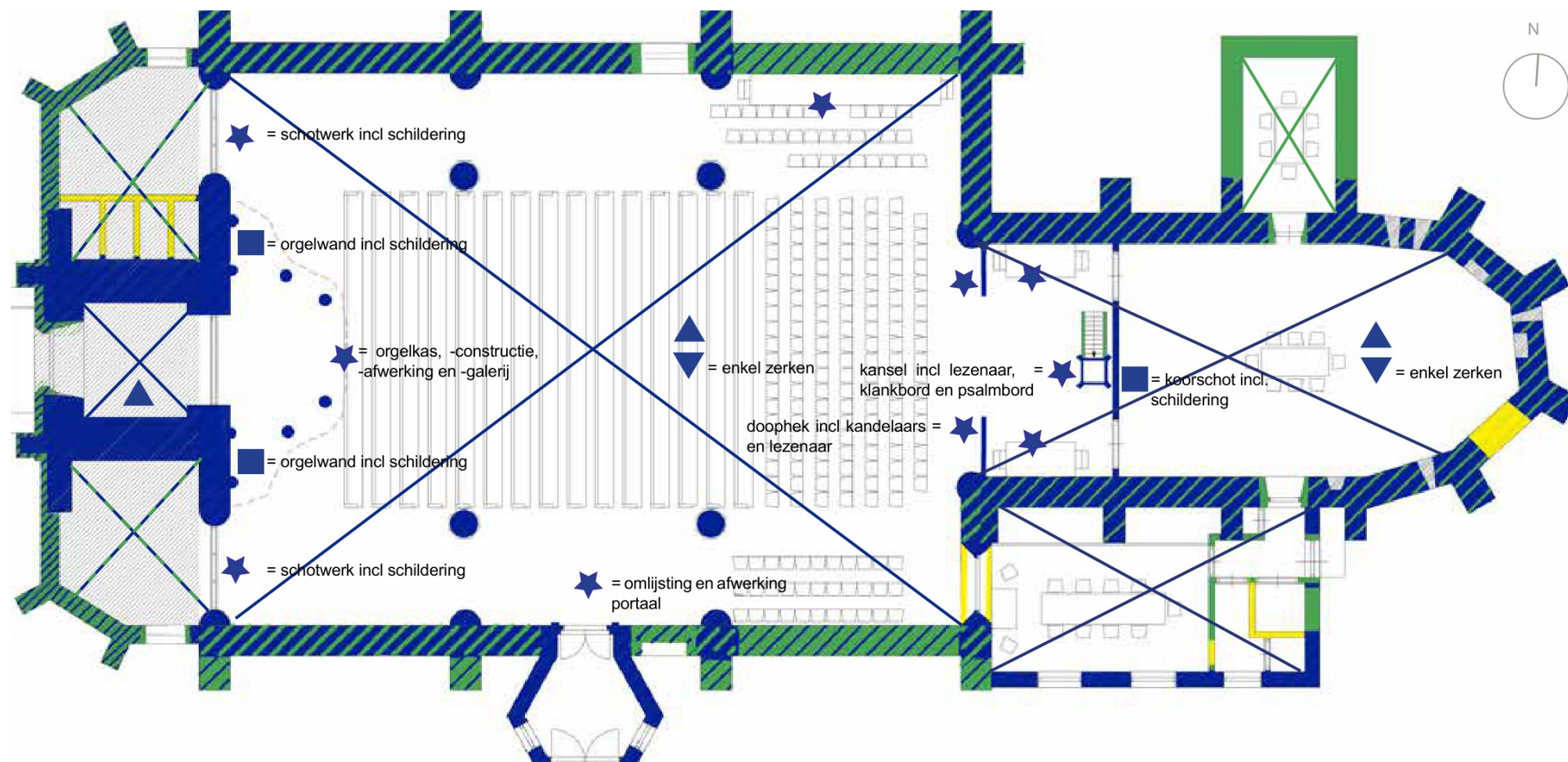
Interieur

- Interieuronderdeel/ -element
- Plafond
- Wandafwerking
- Wandafwerking: lambrisering
- Vloerafwerking

Aanduiding arcering categorie 1 à 2 (hoog à positief):

- Metselwerk XV-XVII, zwaar gerestaureerd in 1968-73.
- Nieuw opgetrokken in 1968-73 naar oud voorbeeld

PLATTEGRONDEN MONUMENTWAARDE

BG

afbeelding 167. Waardestellingspresentatietekening van Dorpskerk op begane grond-niveau. Bron: Wevers & Van Luipen, 2025.

GERAADPLEEGDE BRONNEN**ARCHIEVEN**

Delpher, kranten- en tijdschriftartikelen.

Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), beeldbank.

Kadaster Archiefviewer, hulp- en veldwerkkaarten Gemeente Bodegraven, sectie B.

Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis (RKD), beeldbank.

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard (RHCRL) te Woerden, archieftoegangen:

- BOUWVERGUNNINGEN BODEGRAVEN B002 en B057
- GEMEENTE BODEGRAVEN, (1914) 1941-1979 (1989) B051
- NEDERLANDSE HERVORMDE GEMEENTE VAN BODEGRAVEN, 1513-1952) B058
- NEDERLANDSE HERVORMDE GEMEENTE VAN BODEGRAVEN, 1816-2010 B058a
- STICHTING HISTORISCHE KRING BODEGRAVEN, 1912-2011 B093
- GEMEENTE BODEGRAVEN, (1980) 1990-1999 (2004) B113

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, beeldbank.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), beeldbank en redengevende omschrijving.

LITERATUUR

Beunder, P.C. 'De toren van de Dorpskerk.' In *Boreftse berichten* nr. 35, maart 2021.

Berghuis, W.J. Langs de oude Zuid-Hollandse kerken : Kuststrook en Rijnland. Bosch & Keuning: Baarn, 1972.

Hamoen, ds G. en C. Hamoen. 400 jaar Hervormde Gemeente Bodegraven 1594-1994. Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen: Woerden, 1994.

IJdo, W. 'Het orgel van de Dorpskerk in Bodegraven: Rijk versierde kas met inhoud van wisselende kwaliteit.' In *Heemtijdighen* jaargang 57: nr. 4, december 2021.

IJdo, W. 'Dorpskerk van Bodegraven in huidige vorm 350 jaar oud.' In *Heemtijdighen* jaargang 60: nr. 3, september 2024.

Steensma, R. Opat de ruimten meevieren. Bosch Keuning: Baarn, 1982.

Stenvert R., Chris Kolman, Saskia van Ginkel-Meester, Elisabeth Stades-Vischer, Sabine Broekhoven en Ronald Rommes. Monumenten in Nederland. Zuid-Holland. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg / Zwolle: Waanders Uitgevers, 2004.

WEBSITES

'NEDERLANDS-HERVORMDE DORPSKERK OF SINT GALLUSKERK' via rhcrijnstreek.nl/bronnen/lokale-historie/bodegraven-reeuwijk/bodegraven/nederlands-hervormde-dorpskerk-of-sint-galluskerk/ (geraadpleegd op 09-06-2025).

'ST. GALLUSHOF' via historischekringbodegraven.nl/st-gallushof/ (geraadpleegd op 10-06-2025).

AANBEVELINGEN VOOR NADER ONDERZOEK

De Dorpskerk te Bodegraven werd op het niveau van een bouwhistorische verkenning onderzocht. Tijdens deze verkenning lag het accent op de opname van de zichtbare bouwsporen. Destructief onderzoek maakte geen deel uit van het onderzoek en tevens werd slechts een beperkt archiefonderzoek uitgevoerd, waardoor er enkele aanbevelingen voor nader onderzoek kunnen worden genoemd.

Archivalisch onderzoek

In het kader van deze rapportage werd slechts beperkt archiefonderzoek verricht. Dit beperkte zich tot bouwdoSSIERS en het kerkarchief in het Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard (RHCRL). Daarnaast werd ook gebruik gemaakt van het beeldmateriaal uit de digitale collectie van RHCRL, de RCE en ELO. Tot slot werd er beknopt kadastraal onderzoek verricht.

In Het Nieuwe Instituut te Rotterdam bevindt zich het archief van de Amsterdamse architect Johannes Petri, die de verbouwplannen van de Dorpskerk van 1948 ontwierp en coördineerde. Er is in dit archief een doos aanwezig met het materiaal van deze

verbouwing, maar ook correspondentie met beeldmateriaal en tekeningen van ca. 10 jaar voor deze verbouwing:

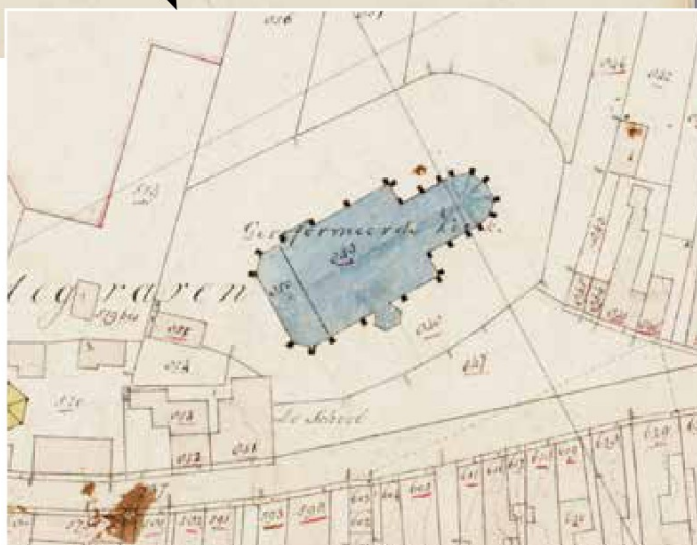
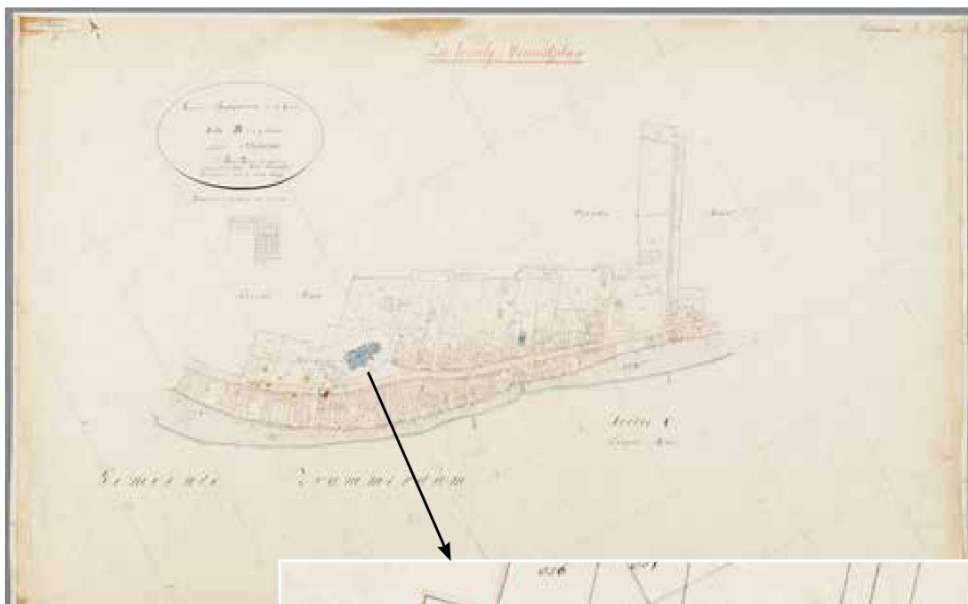
- PETRa14 - Bodegraven, Ned. Herv. Kerk, uitbreiding - Bergentheim, Kerk van de Ned. Herv. Gemeente, 1935-1939, 1939-1940 1 doos

Bereik en inhoud: Bodegraven, Ned. Herv. Kerk, uitbreiding 1935-1939: Correspondentie, tekeningen, foto's.

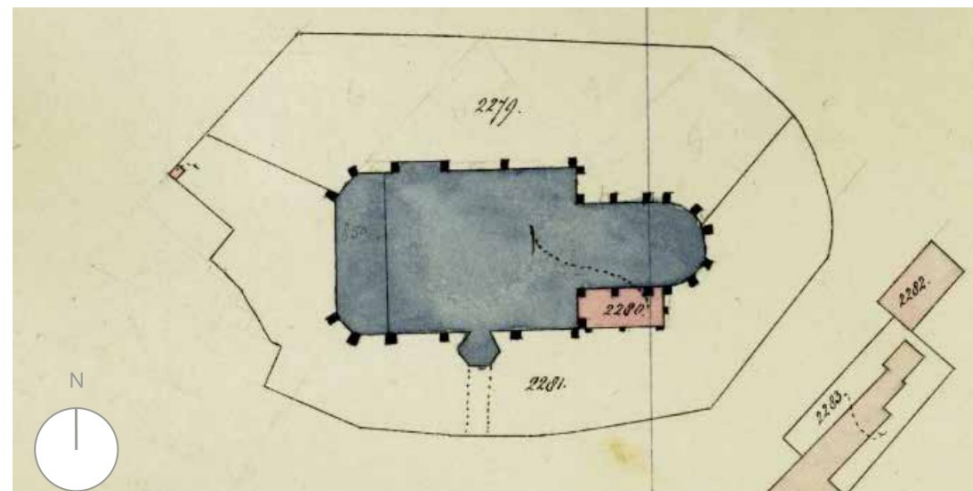
- PETR.110479646 Lijst van de inhoud van de rollendozen
- PETRd2 Diverse projecten, z.jr. : Bodegraven, Herv. Kerk, Uitbereiding, 1948-1949

Ook is het archief van restauratiearchitect Piet van der Sterre te raadplegen in Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO). Mogelijk bevindt zich in dit archief meer beeldmateriaal van de ontmanteling, vrijgelegd muurwerk en vloeren, hetgeen extra verduidelijking kan geven omtrent ouderdom van bouw delen.

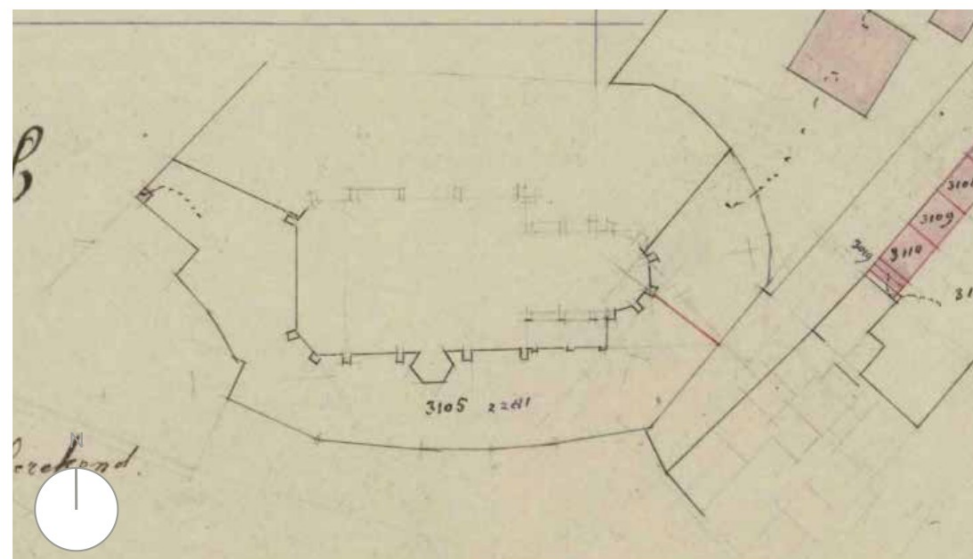
BIJLAGE CARTOGRAFISCHE AFBEELDINGEN

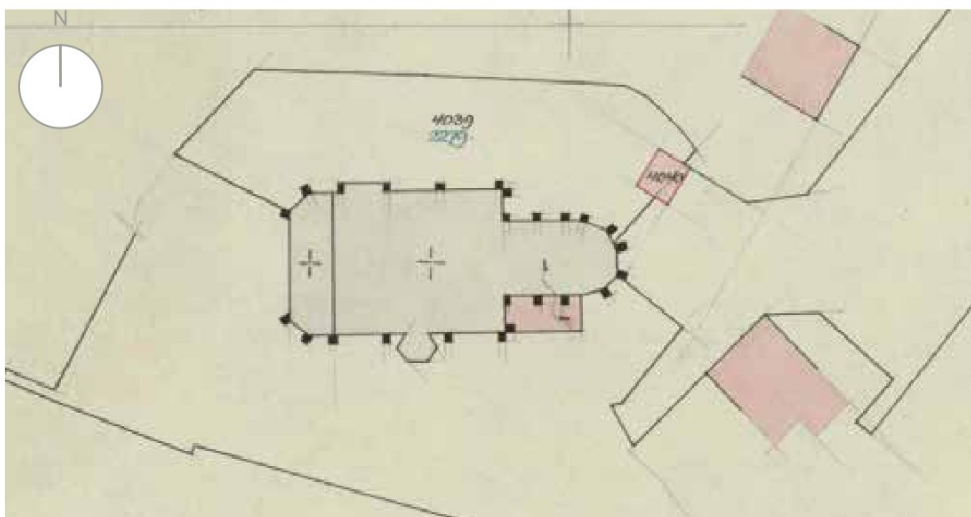
afbeelding 168. Overzicht en detail van het kadastrale minuutplan van Bodegraven, sectie B blad III, opgesteld in 1829. Percelen 850 (noordelijk deel met toren), 849 (kerk) en 848-847 (omliggend terrein met plein en kerkhof). Bron: RCE, Doc.nr. MIN06012B01.

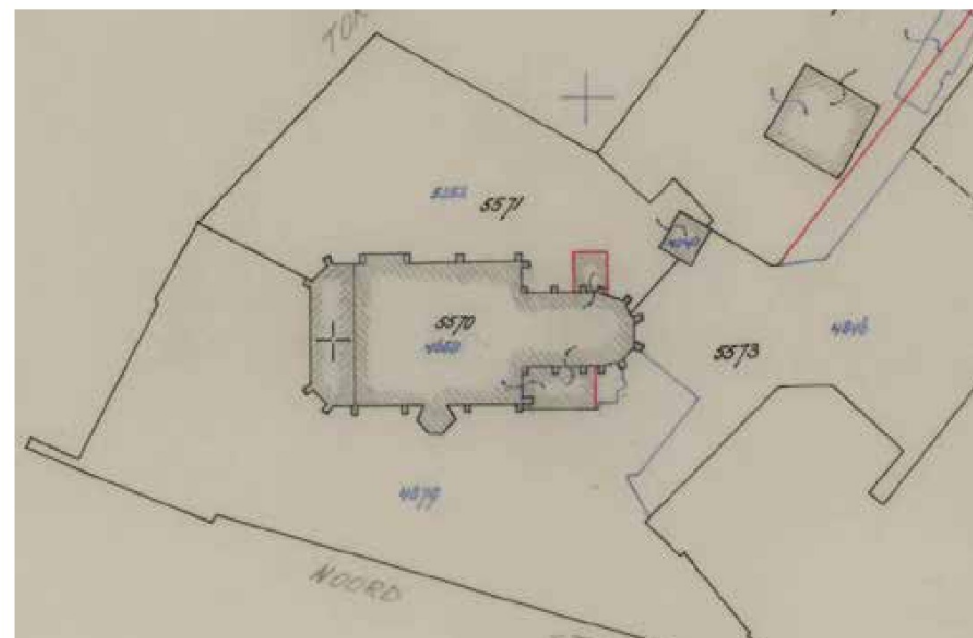
afbeelding 169. Detail uit Kadastrale hulpkaart, situatie op 22 juli 1844. Bron: Kadaster Archiefviewer, Doc.nr. Hulpkaart_BDG00_B_20.

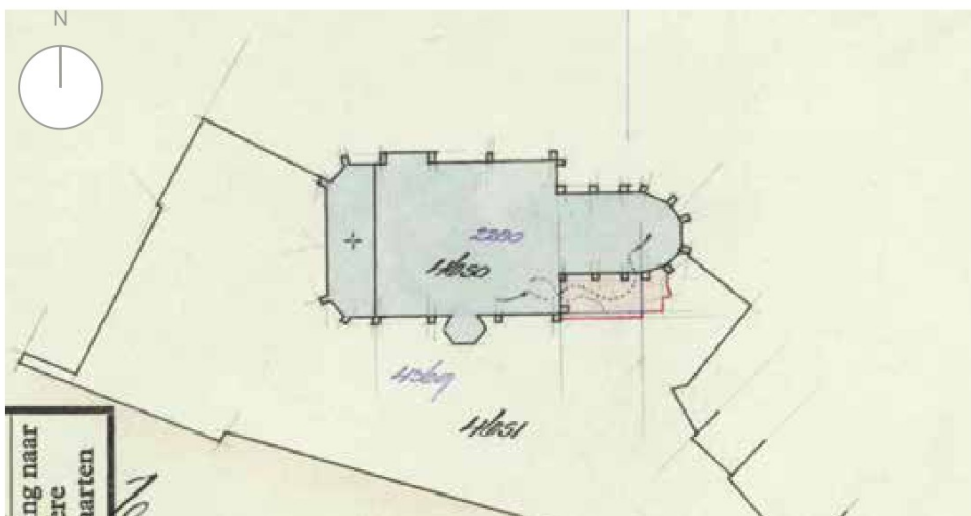
afbeelding 170. Detail uit Kadastrale hulpkaart, dienstjaar 1888. Bron: Kadaster Archiefviewer, Doc.nr. Hulpkaart_BDG00_B_209.

afbeelding 173. Detail uit Kadastrale hulpkaart, dienstjaar 1928. Bron: Kadaster Archiefviewer, Doc.nr. Hulpkaart_BDG00_B_496.

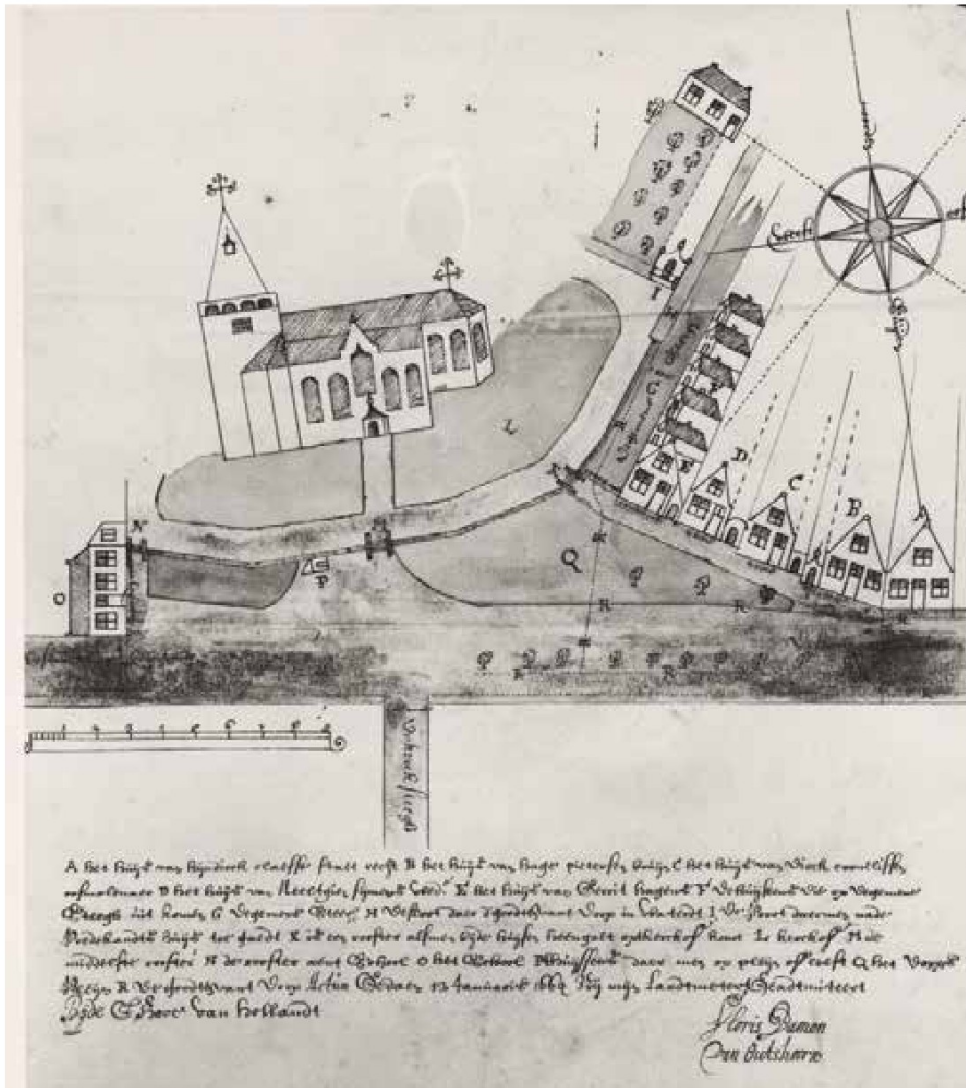

afbeelding 172. Detail uit Kadastrale hulpkaart, dienstjaar 1974. De kaart toont de wijzigingen met uitbreiding aan de noordzijde na de restauratie van 1968-1971 door architect P. van der Sterre. Bron: Kadaster Archiefviewer, Doc.nr. Hulpkaart_BDG00_B_798.

afbeelding 171. Detail uit Kadastrale hulpkaart, dienstjaar 1951. Situatie na de verbouwing van de consistorie door architect J.P.L. Petri. Bron: Kadaster Archiefviewer, Doc.nr. Hulpkaart_BDG00_B_628.

BIJLAGE TOPOGRAFISCHE AFBEELDINGEN

afbeelding 174. Foto van een handgetekende kaart van de kerk en de Oude Markt te Bodegraven. De kaart is gemaakt in 1664 door de Bodegraafse landmeter Floris Damen van Outshoorn en toont de kerk en de Oude Markt. Bron: RHCRL C001a, inv.nr.: B0607.

afbeelding 175. Het dorp Bodegraven 1749 door H. Spilman. Bron: RCE, doc.nr. G-152.

afbeelding 176. Fragment van de St. Galluskerk, gezien vanuit het zuidoosten. Tekening van de Dorpsstraat te Bodegraven door Jan de Beijer, 1757. Bron: RCE, doc.nr. 36.505.

afbeelding 177. Zicht in de Dorpsstraat in Bodegraven door Dirk Verrijk ca. 1777. Bron: RKD Research.

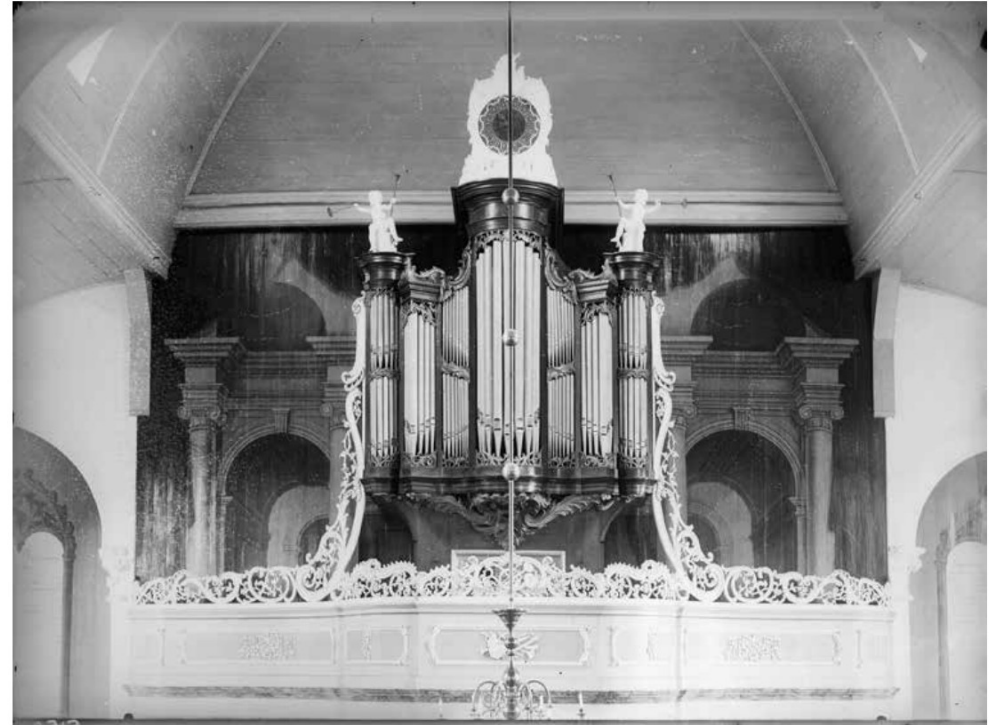
afbeelding 178. 'Gesigt het dorp Boode-graaven by Lyden' Vervaardigd door A. Veer naar de tekening van Dirk Verrijck. Bron: RHCRL C002, inv.nr.: P0129.

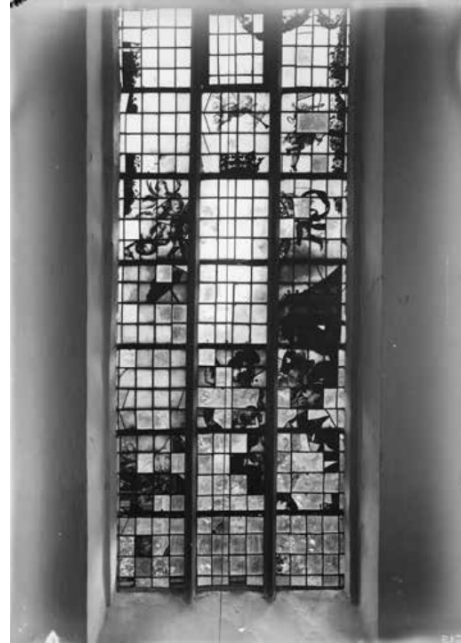
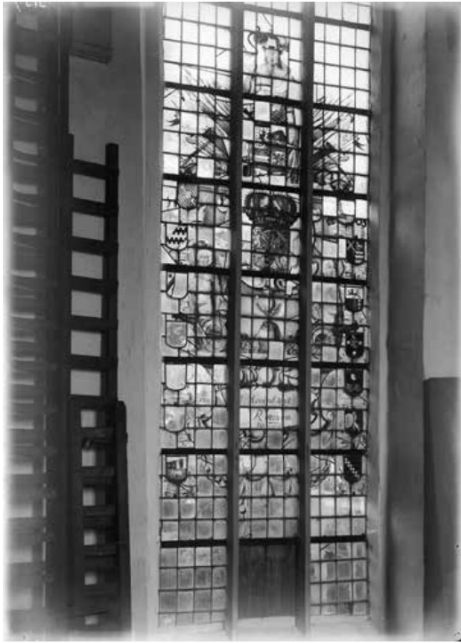
afbeelding 179. Gezicht westgevel van de Dorpskerk van Bodegraven , over de Rijn heen gezien, 1777. Bron: ELO, obj.nr.: PV_PV72653A.

afbeelding 180. Fragment van een afbeelding uit 1865-1870 door Johannes van Rossum. De foto werd gemaakt voor de grote dorpsbrand van 1870. Het metselwerk oogt op de foto - door kleurverschil - onregelmatig. De zuidgevel was nog niet beklampt. *Bron: RHCRL C001a, inv.nr.: B0422.*

afbeelding 181. Interieurfoto van het orgel, juli 1890, mét perspectiefschildering op de achterwand. *Bron: RCE, doc.nr. 5159.*

afbeelding 182. Twee afbeeldingen van de interieurzijde van gebrandschilderde glas-in-loodvensters in het koor, juli 1890. Links met de tekst "Admiraliteit Rotterdam 1677." Beide vensters zijn niet meer in de kerk aanwezig. *Bron: RCE, doc.nr. 5.157, 5.158.*

afbeelding 183. Interieurfoto van voor de restauratie (1968-1971), reproductiefoto. De meest oostelijke travee van het schip, gezien richting de noordgevel. De uitbreiding onder de rondboog kwam in ca. 1859 tot stand. *Bron: RCE, doc.nr. 39.860.*

afbeelding 184. Interieurfoto van voor de restauratie (1968-1971), reproductiefoto. Schip, gezien richting het zuidwesten. De perspectiefschildering achter het orgel lijkt hier al overschilderd te zijn. *Bron: RCE, doc.nr. 39.861.*

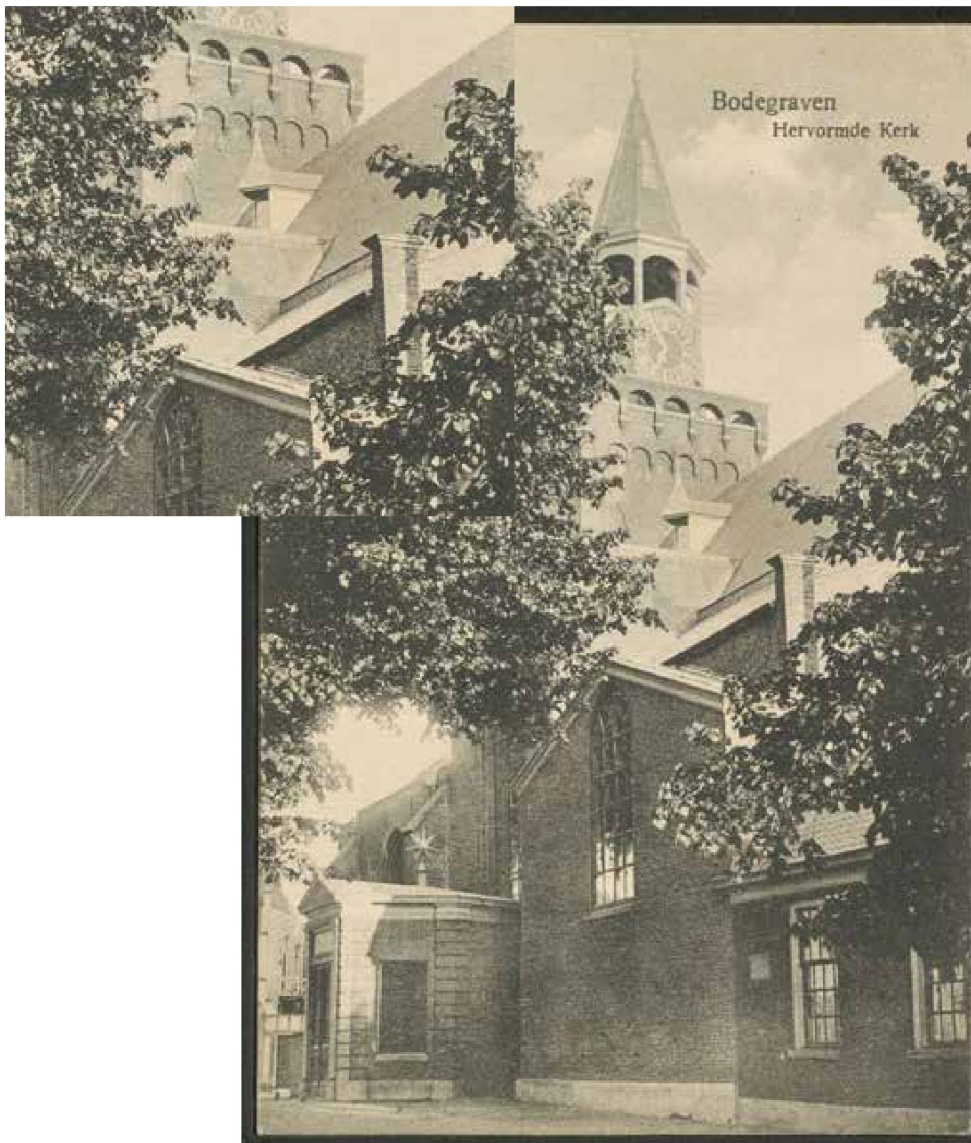
afbeelding 185. Interieurfoto van voor de restauratie (1968-1971), reproductiefoto. Schip, gezien richting het zuidoosten. *Bron: RCE, doc.nr. 39.862.*

afbeelding 186. Zicht op de zuidgevel van de St. Galluskerk, ca. 1910. Bron: RHCRL C040, inv.nr.: X5169.

afbeelding 187. Zicht op de westgevel van de St. Galluskerk, ca. 1910. Let op de gewijzigde spits en betonnen omloop van de kerktoeren. Bron: RHCRL C040, inv.nr.: X5173.

afbeelding 188. Zicht op de uitbouw (1859) van de oostelijke travee van het schip. Aan het egale metselwerk is te zien dat de zuidgevel en de toren werden beklampt. De gebouwpilint werd gecementeerd. Bron: ELO, obj.nr.: PV_PV72708B.2.

afbeelding 189. Het preekgestoelte (1674) tegen de pilaar aan de zuidoostzijde van het schip, deze bevond zich hier tussen 1913-1968. Op de voorgrond het doophek (1674). De pilasters van de herenbanken op de achtergrond waren voorzien van marmerimitatieschildering. Bron: Opname uit Hamoen (1994), 44.

afbeelding 190. Overzicht vanaf het plein, vermoedelijk kort na 1917. De meest oostelijke travee van het schip bevat een aanbouw onder een zadeldak(links). Rechts naast de consistorie een aanbouw met toiletten. Let op de buitendeur in het koor van de kerk (rechts). *Bron: RCE, doc.nr. OF-05402.*

afbeelding 191. Afbeelding door Cornelis Steenbergh (ca. 1910-1935). De oostgevel van de kerk en kerktoeren. De deuromlijsting met bekroning van de deur in het koor en de omloop van de toren lijken uitgevoerd in beton. De noordzijde van de kerk is bepleisterd. *Bron: RCE, doc.nr. ST-938.*

afbeelding 194. Interieurfoto van voor de restauratie (ca. 1890), reproductiefoto. Schip, gezien richting koor (oosten). Het koorschot is aan de bovenzijde voorzien van een perspectivische schildering met oeil de boeuf uitgewerkt als alziend oog. De kansel bevindt zich tegen de zuidoostelijke vieringpijler die hier in 1898 werd geplaatst. *Bron: RCE, doc.nr. 260.961.*

afbeelding 192. Het interieur van de N.H. Dorpskerk in Bodegraven, ansichtkaart 1900-1930. *Bron: RHCRL C040, inv.nr.: X5190.*

afbeelding 193. Ansichtkaart 1925. De kansel bevindt zich nu tegen de zuidoostelijke pijler van het schip. *Bron: RHCRL C040, inv.nr.: X5189.*

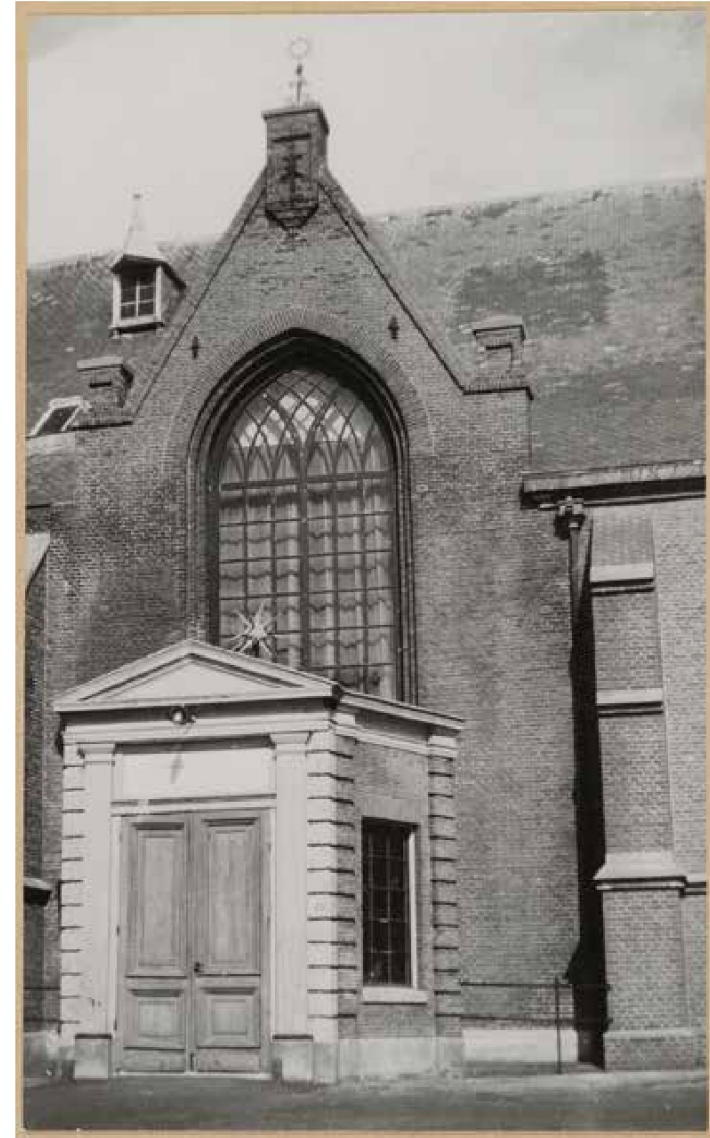

afbeelding 195. Zicht op de noordgevel van de St. Galluskerk, 1937 en 1943. *Bron:* RHCRL C040, inv.nr.: X5524, X5179.

afbeelding 196. Zicht op de noordgevel van de St. Galluskerk, ca. jaren 1940. *Bron:* RHCRL C040, inv.nr.: X5168.

afbeelding 197. Fragment van zuidgevel en koor, 1940-1948. De uitbouw met zadeldak t.p.v. de derde travee werd gewijzigd in de lijstgevel onder een verlengd dak. *Bron: RCE, doc.nr. OF-01946.*

afbeelding 198. De ingang aan de zuidzijde, 1940-1948, met hierachter de beklampte topgevel (XIX). *Bron: RCE, doc.nr. OF-01945.*

afbeelding 199. Hervormde kerk vanuit het westen, mei 1961. Let op de gevelgeleding en torenspits van vóór de restauratie van 1968-1971. *Bron: RCE, doc.nr. 60.983.*

afbeelding 200. Hervormde kerk vanuit het zuidoosten, mei 1961. *Bron: RCE, doc.nr. 60984.*

afbeelding 201. Het interieur gezien richting het koor (oost), mei 1961. Let op het balkon bij het koorschot. De schildering op het koorschot is overschilderd. *Bron: RCE, doc.nr. 60.983.*

afbeelding 202. Het interieur gezien richting het westen, mei 1961. De perspectiefschildering achter het orgel overschilderd, evenals de predikantenlijsten boven de deuren van de zijbeuken van de toren. *Bron: RCE, doc.nr. 60.986.*

afbeelding 204. Het kerkinterieur te plaatse van het orgelaan de westzijde, mei 1961. De perspectiefschildering achter het orgel overschilderd, evenals de predikantenlijsten boven de deuren van de zijbeuken van de toren. *Bron: RCE, doc.nr. 60.987.*

afbeelding 203. Interieur, kapconstructie westgevel tijdens restauratie, december 1968. *Bron: RCE, doc.nr. 122156.*

afbeelding 205. Hervormde kerk vanuit het zuidwesten in de steigers tijdens restauratie, december 1968. Op de afbeelding is te zien dat de steunbeuren opnieuw worden opgemetseld (met klisklezen), de ramen zijn verwijderd en het dak wordt vernieuwd. *Bron: RCE, doc.nr. 122152.*

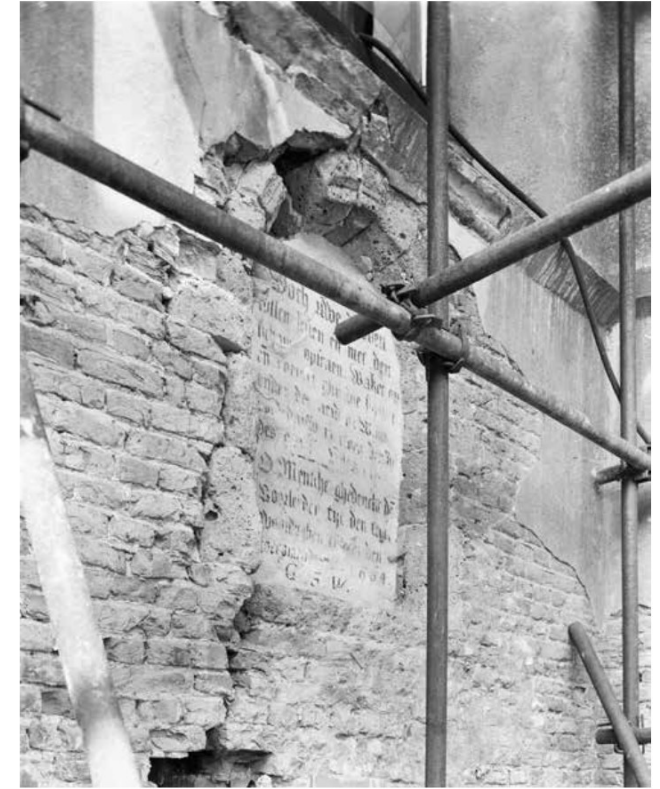
afbeelding 206. Hervormde kerk tijdens restauratie, december 1968. Let op de grotendeels afgebroken steunberen. *Bron: RCE, doc.nr. 122153.*

afbeelding 207. Poortje in de noordgevel van de Hervormde kerk in de steigers tijdens restauratie, december 1968. *Bron: RCE, doc.nr. 122154.*

afbeelding 208. Interieur, Hervormde kerk in de steigers tijdens restauratie: kolom, december 1968. *Bron: RCE, doc.nr. 122155.*

afbeelding 209. Gedenksteen koor in de steigers tijdens restauratie, juni 1969. *Bron: RCE, doc.nr. 126731.*

afbeelding 210. Interieur, koor met aangetroffen nissen tijdens restauratie, juni 1969. *Bron: RCE, doc.nr. 126732.*

afbeelding 211. Interieur, koor tijdens restauratie, juni 1969. *Bron: RCE, doc.nr. 126735.*

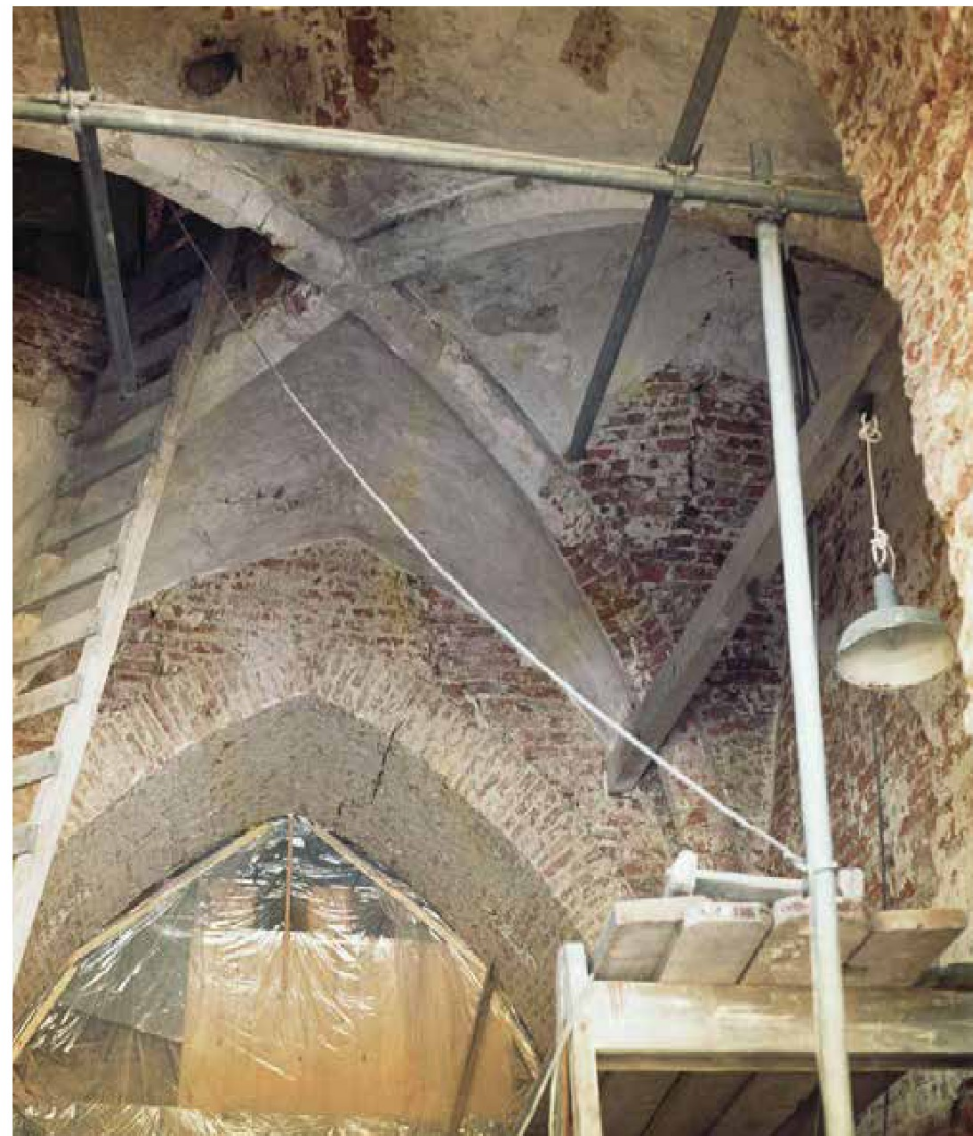
afbeelding 212. De kerkvloer gedurende de restauratie, 1968-1971. Funderingen van oudere bouwmuren liggen vrij. Let op de buitenste kolom onder het orgel en de muurconsole, die werden verplaatst. *Bron: RHCRL C026, inv.nr.: B1454.*

afbeelding 213. Aanleg van de vloerverwarming, gedurende de restauratie, 1968-1971. *Bron: RHCRL C026, inv.nr.: X3804.*

afbeelding 214. Opnieuw opmetselen van de zijbouwen van de toren, ca. 1972. Bron: RHCRL C026, inv.nr.: X3787.

afbeelding 215. Torengewelf met opening, gedurende de restauratie, ca. 1972. Bron: RHCRL C026, inv.nr.: X3789.

afbeelding 216. De spitsloze toren met luiklok, april 1973. De omloop met rondbogen werd nieuw opgemetseld. Bron: RCE, doc.nr. 152.369, 152.372

afbeelding 217. Plaatsing van de spits, april 1973. Bron: RCE, doc.nr. 152.387, 152.382.

afbeelding 218. Plaatsing van de nieuwe torenspits in april 1973, onderworpen door [redacted]. De zijbeuken van de toren zijn net gevoegd en steken witter af. Bron: RCE, doc.nr. 152.366.

afbeelding 219. Hervormde kerk vanuit het zuidwesten na de restauratie, maart 1978, door G.J. Dukker. Bron: RCE, doc.nr. 198170.

afbeelding 220. Hervormde kerk vanuit het zuidoosten en -westen, maart 1978. *Bron:* RCE, doc.nr. 198171, 198172.

afbeelding 221. Boven, het koor van de Hervormde kerk met detail van gedenksteen. Onder de kerk vanuit het noordwesten, maart 1978. *Bron:* RCE, doc.nr. 198174-5, 198173.

afbeelding 222. Het kerkinterieur gezien richting het koor (oost), na de restauratie. Maart 1978. *Bron: RCE, doc.nr. 198.176.*

afbeelding 223. Het kerkinterieur gezien richting het westen, na de restauratie. Oktober 1977. *Bron: RCE, doc.nr. 198.178.*

BIJLAGE REFERENTIE-AFBEELDINGEN

afbeelding 224. Interieurfoto van voor de restauratie orgelwand Oude Kerk Zoetermeer.

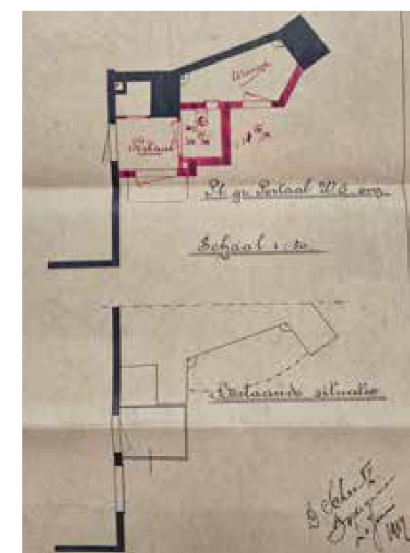
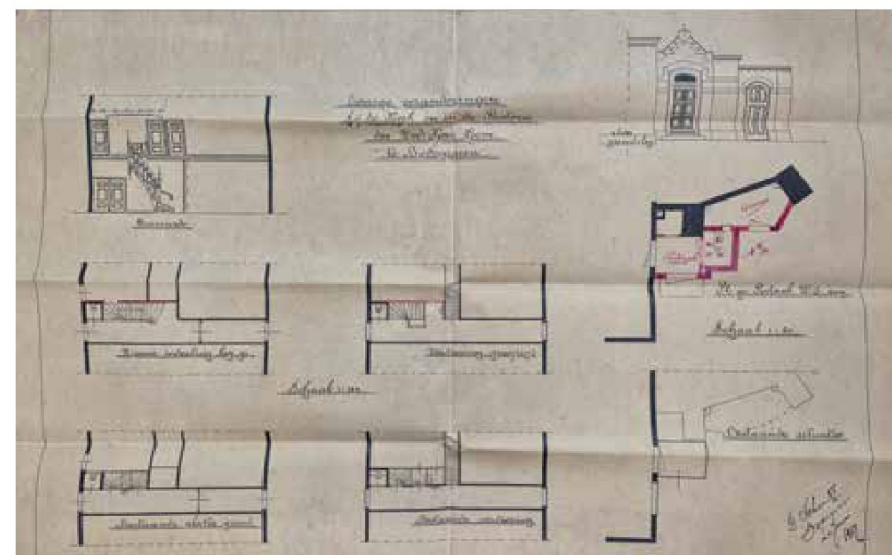

afbeelding 225. Interieurfoto van na de restauratie orgelwand Oude Kerk Zoetermeer door [REDACTED] De schildering ging verloren.

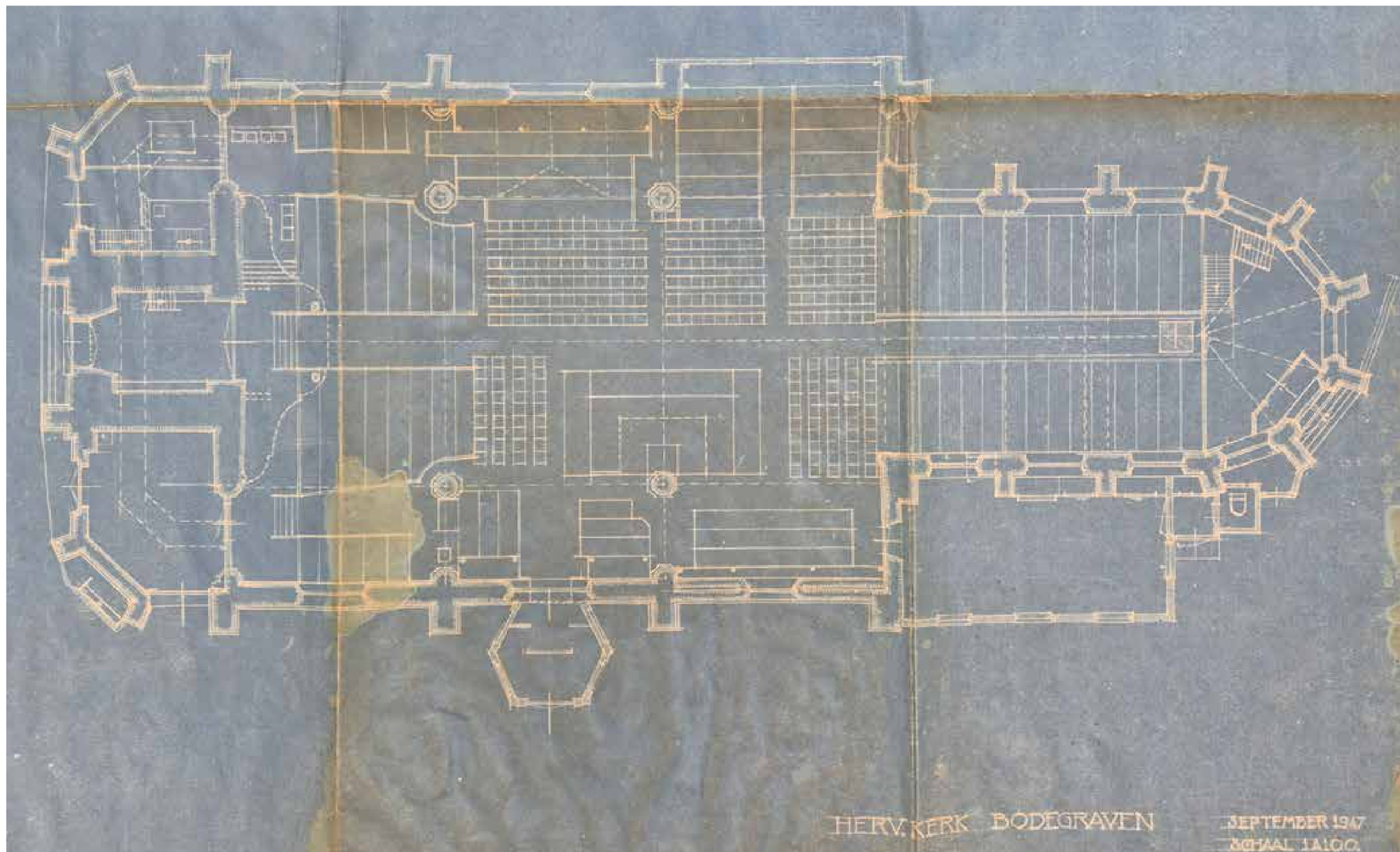
BIJLAGE BOUWTEKENINGEN

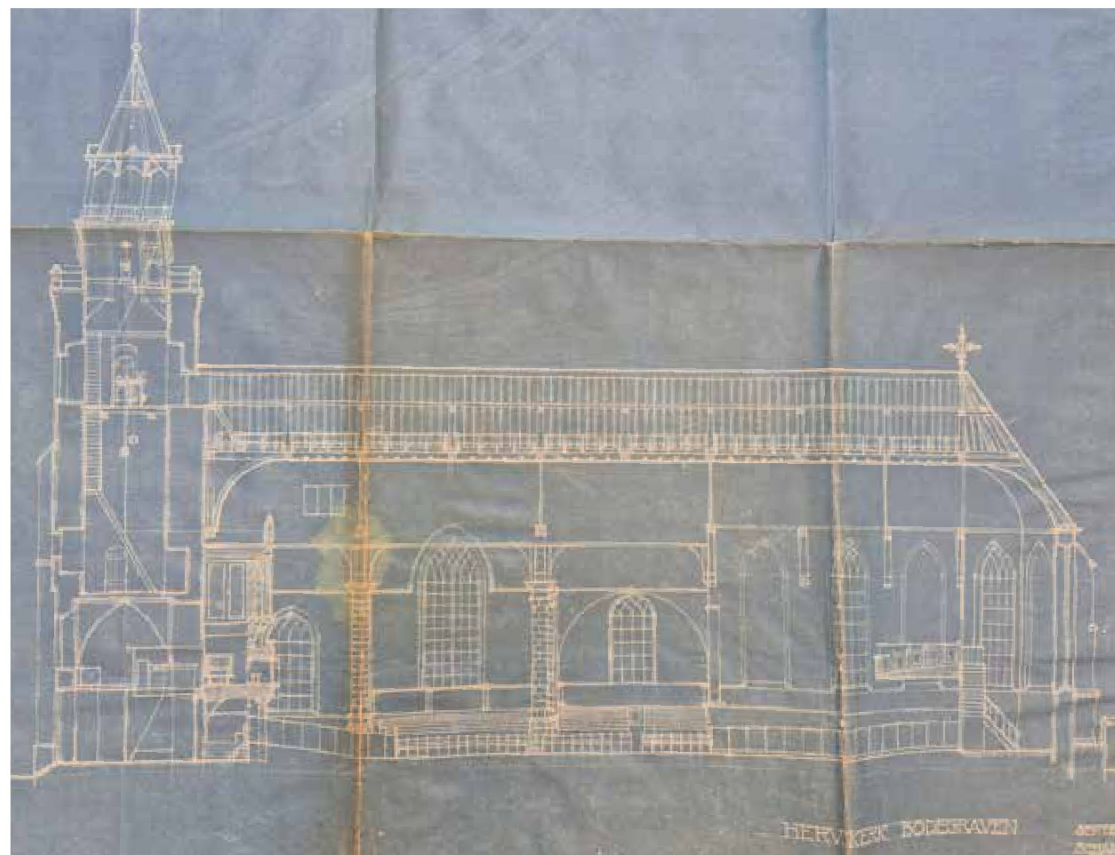
afbeelding 226. Tekening van een variant voor gaskronen voor de kerk door de firma R.S. Stokvis en Zonen uit Rotterdam. Bron: RHCVV, toegang B058, inv.nr.: 230.

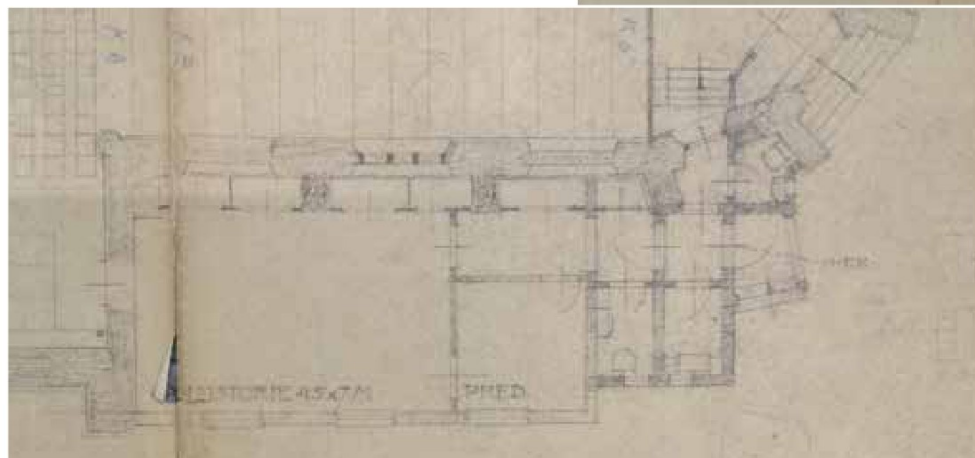
afbeelding 227. Tekeningen door Daniël Scheer (timmerman) voor het maken van een portaal, toilet en urinoirmuur tegen de zuidoostzijde van de kerk, 20 juni 1917. Bron: RHCVV, toegang B002, inv.nr.: 618-18.

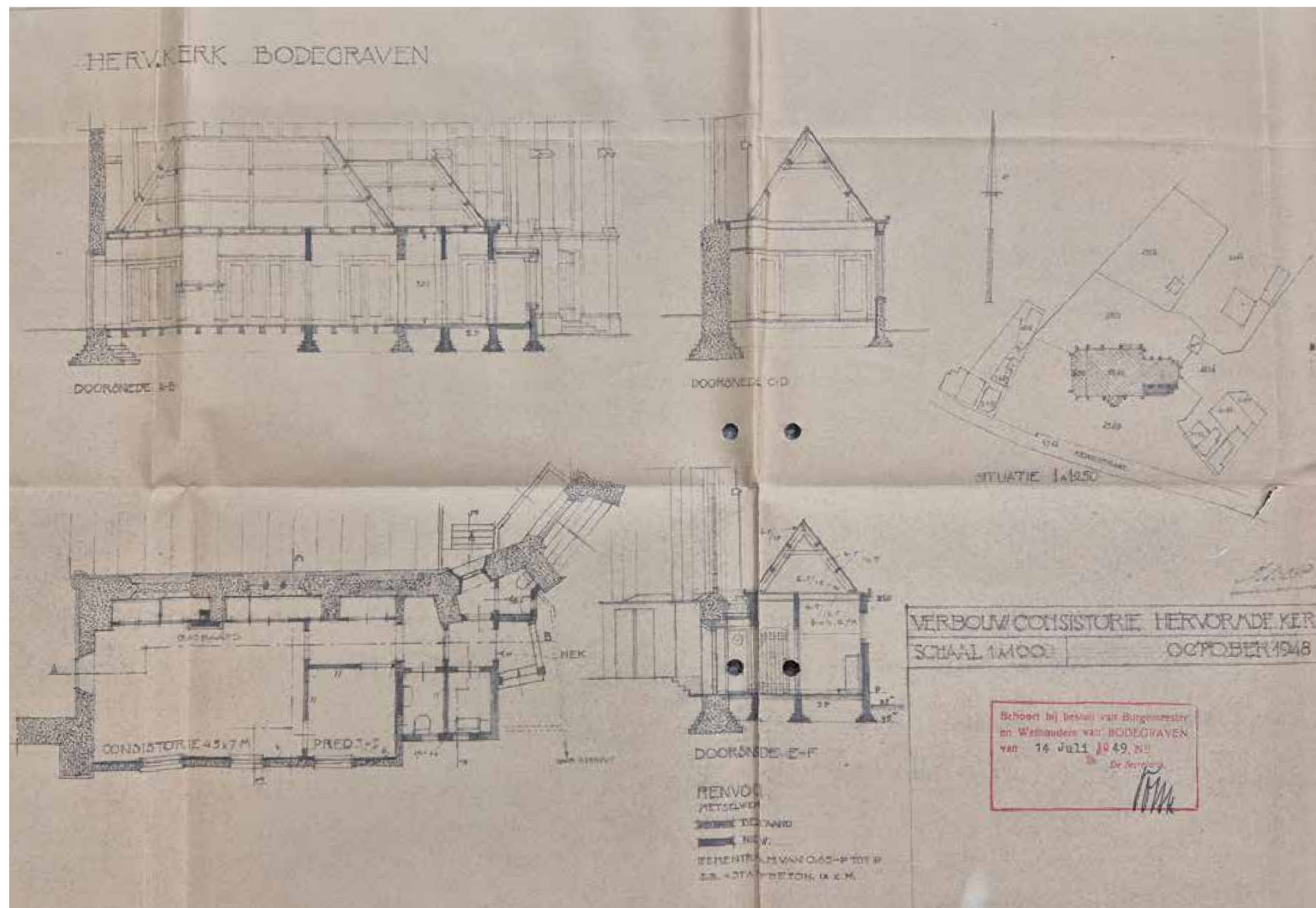
afbeelding 228. Plattegrond uit september 1947 van de bestaande toestand, vermoedelijk opgesteld door architect J.P.L. Petri. Bron: RHCVV, toegang B058a, inv.nr.: 95.

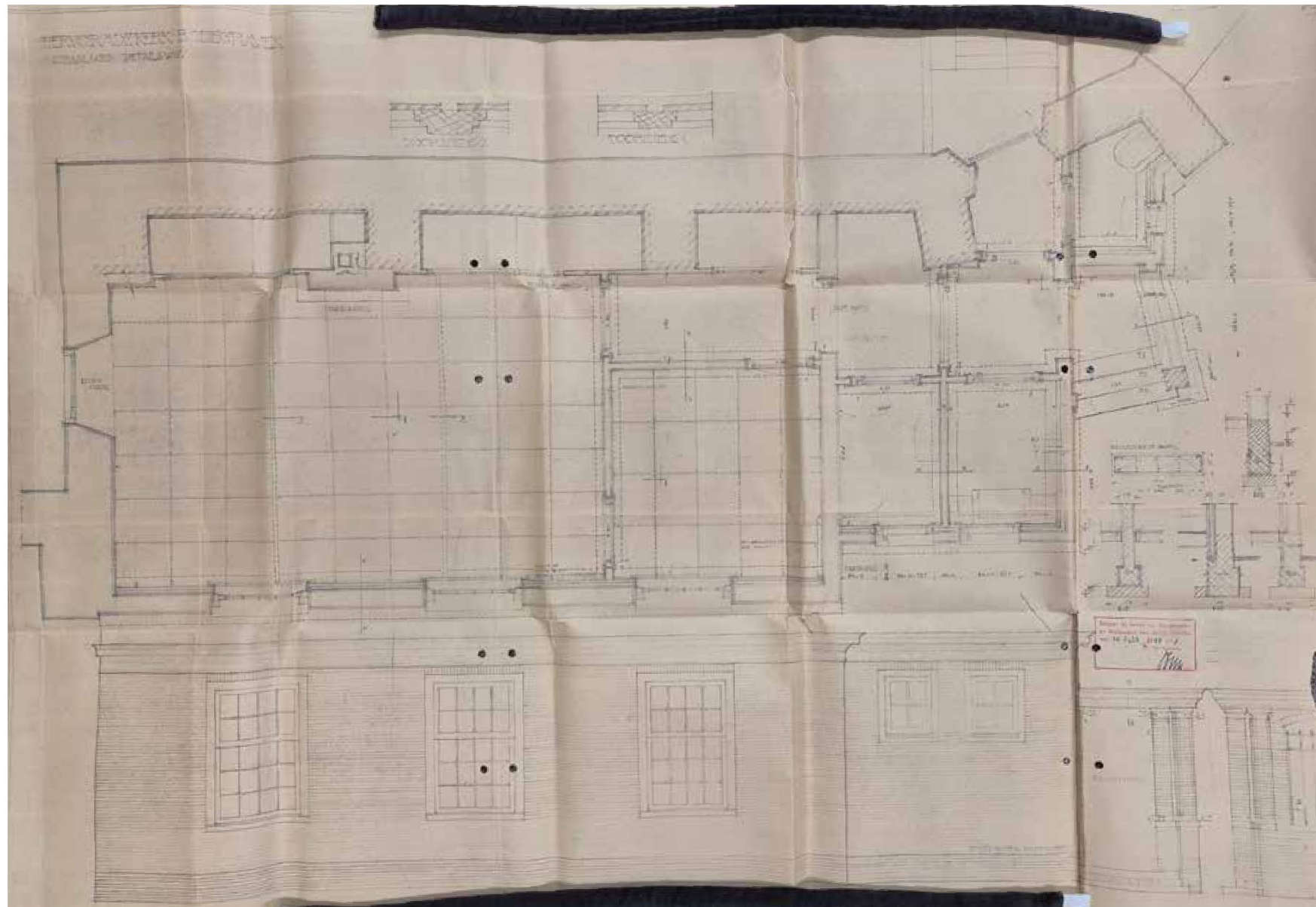
afbeelding 229. Dwars- en langsdoorsnede van de Dorpskerk uit september 1947 van de bestaande toestand, vermoedelijk opgesteld door architect Petri. Bron: RHCVV, toegang B058a, inv.nr.: 95.

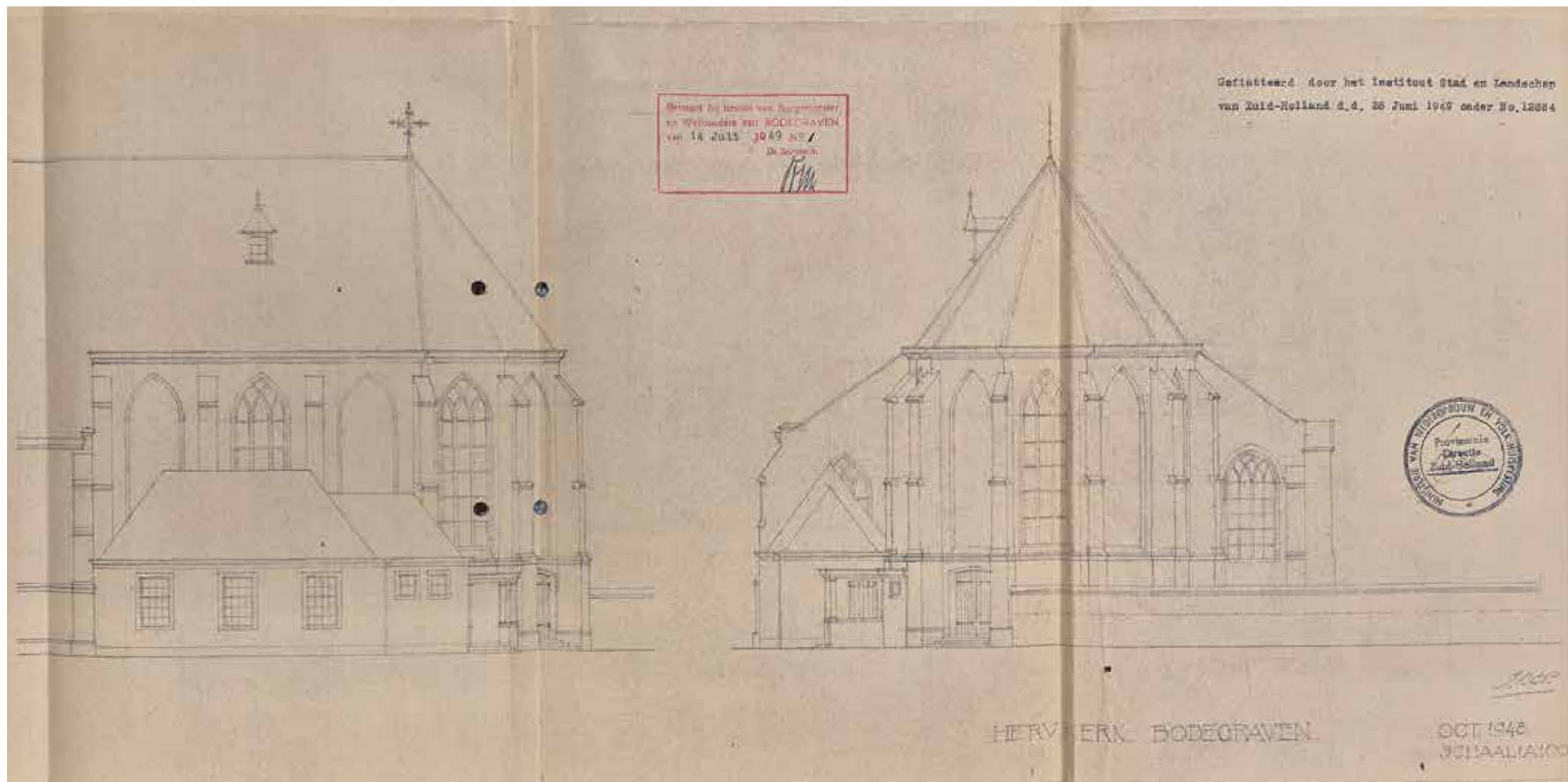
afbeelding 230. Plattegrond uit juli 1948 van de nieuwe toestand, vermoedelijk opgesteld door architect Petri, voor de uitbreiding van het kerkgebouw en verbouwing van de consistorie (zie linksonder). De aanbouw aan de noordzijde werd niet gerealiseerd! Bron: RHCVV, toegang B058a, inv.nr.: 95.

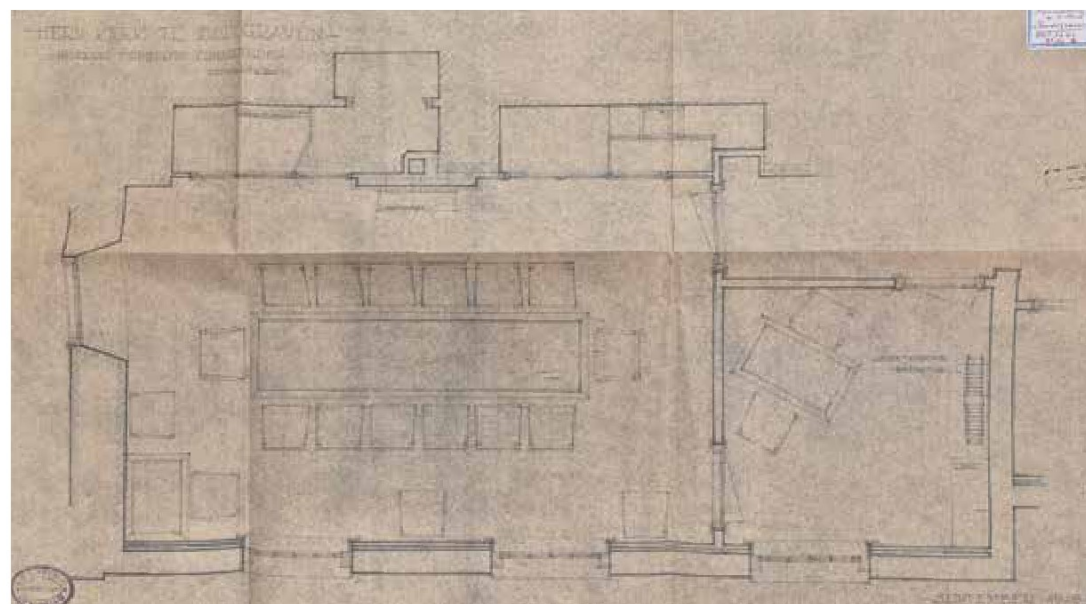
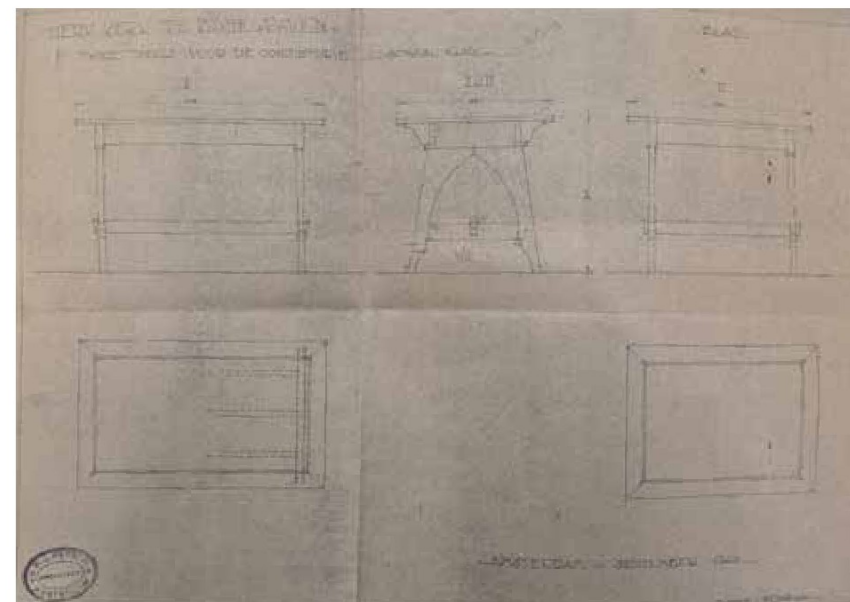
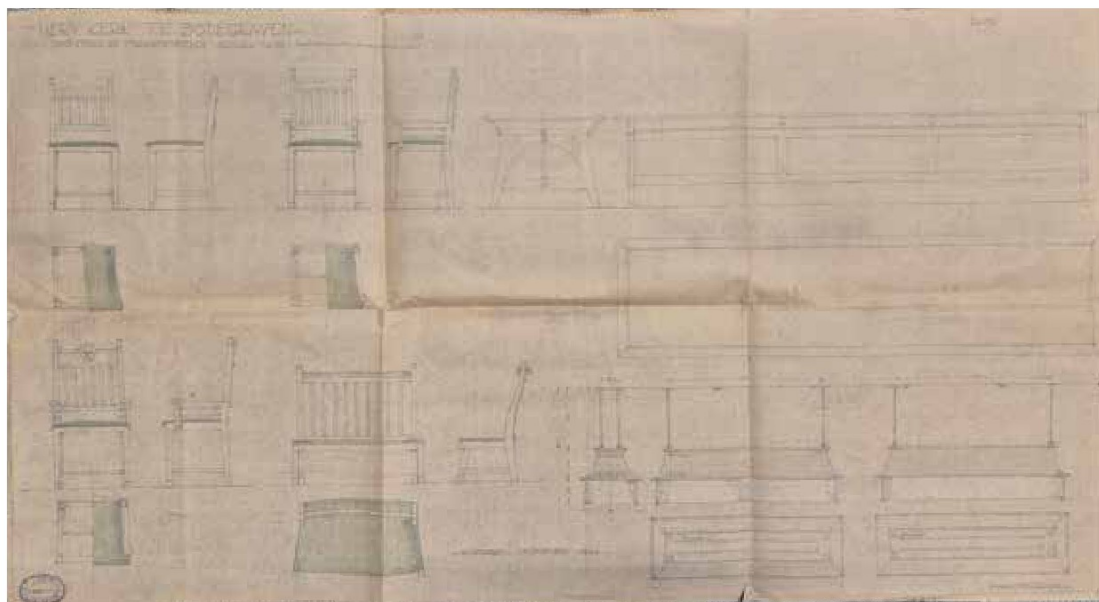
afbeelding 231. Plattegrond en doorsneden voor de verbouwing en uitbreiding van de consistorie door architect J.P.L. Petri, oktober 1948. Bron: RHCVV, toegang B057, inv. nr.: 1949-22.

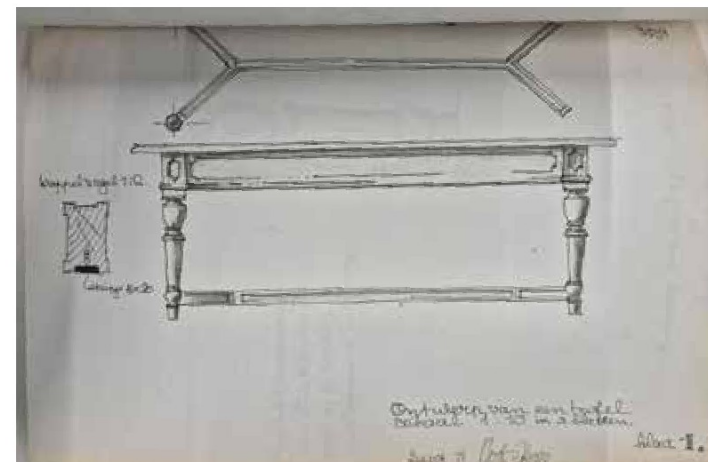
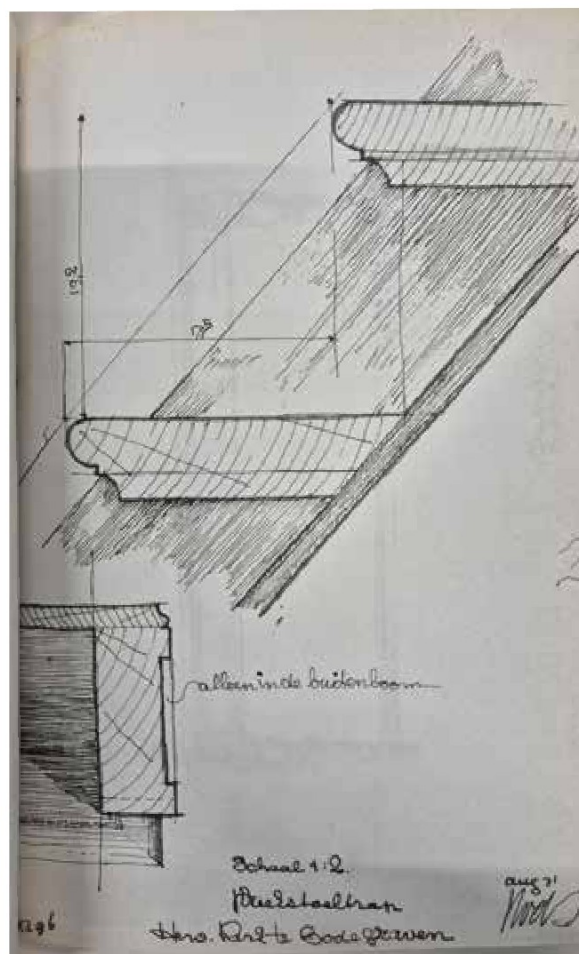
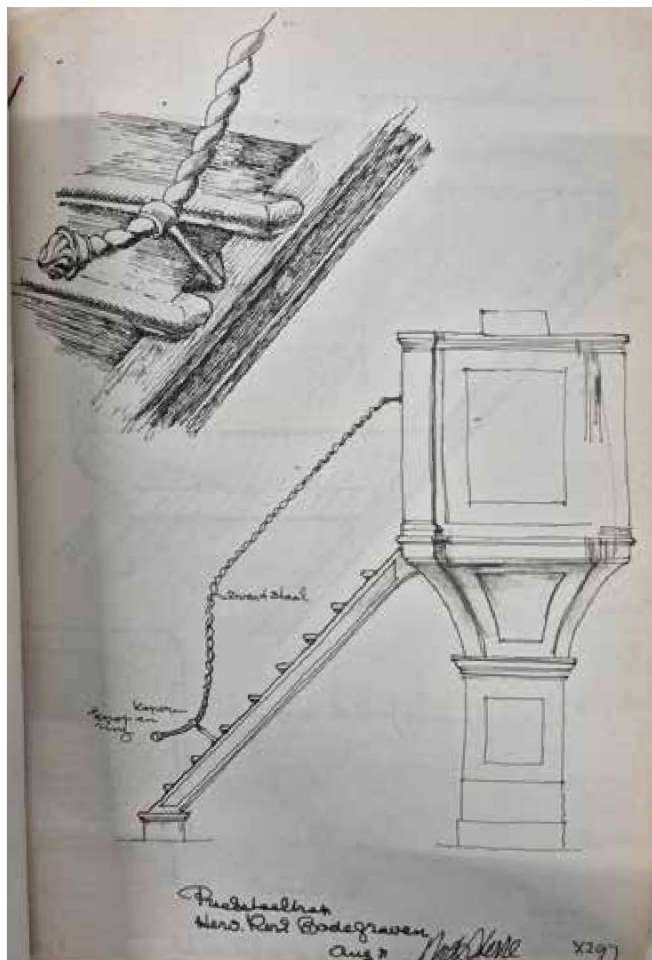
afbeelding 232. Plattegrond, aanzicht en details voor de verbouwing en uitbreiding van de consistorie door architect J.P.L. Petri, oktober 1948. Bron: RHCVV, toegang B057, inv.nr.: 1949-22.

afbeelding 233. Gevelaanzichten voor de verbouwing en uitbreiding van de consistorie door architect J.P.L. Petri, oktober 1948. Bron: RHCVV, toegang B057, inv.nr.: 1949-22.

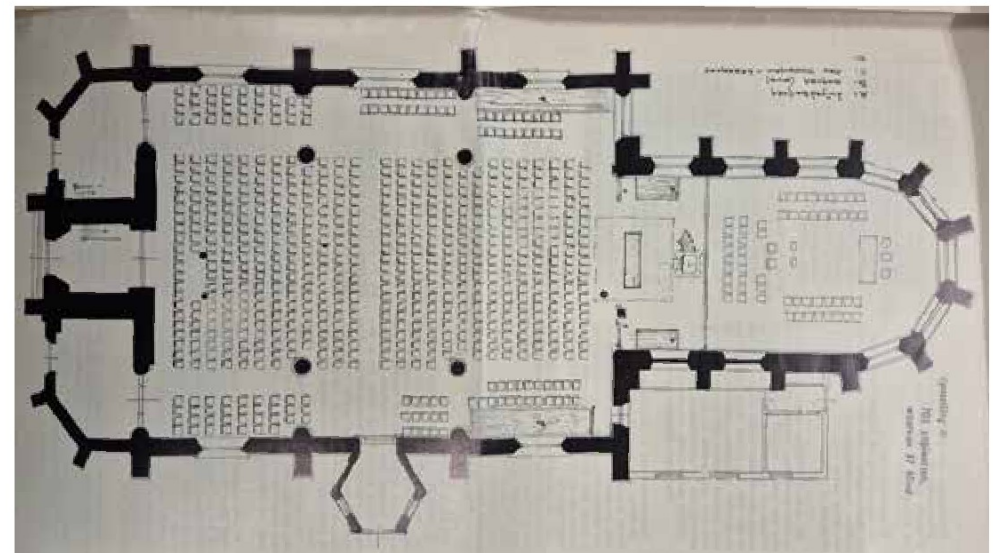
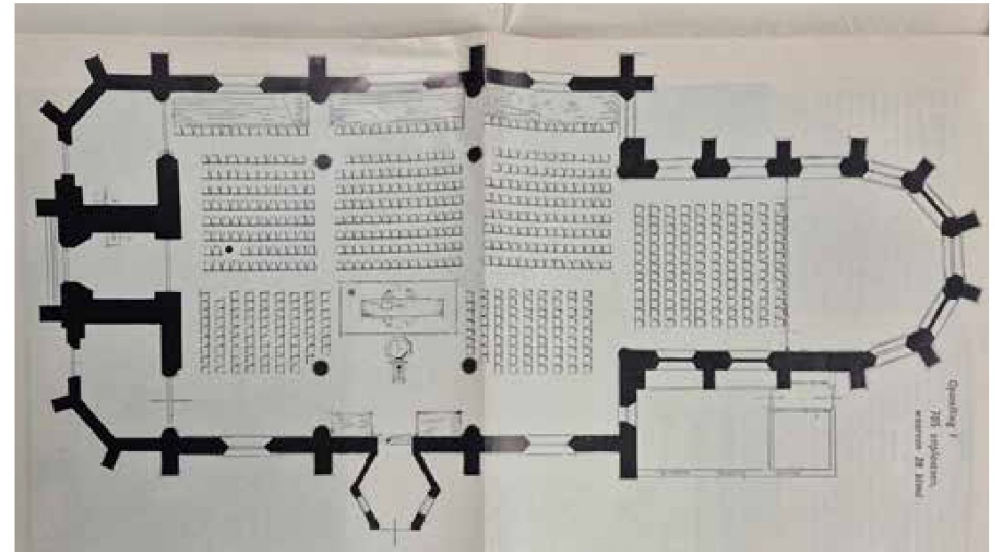
afbeelding 234. Ontwerp voor de meubels in de consistorie met indelingsplattegrond. Getekend door H.E. Dekhuijzen in opdracht van architect J.P.L. Petri, september 1949. Bron: RHCVV, toegang B057, inv.nr.: 1949-22.

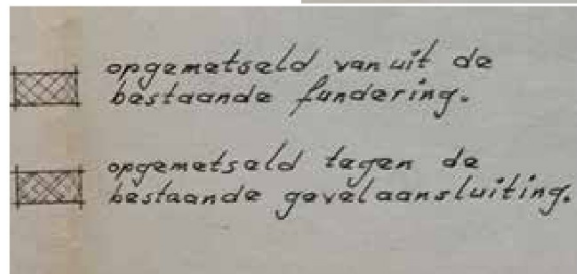
afbeelding 235. Schetsontwerp voor de nieuwe trap voor het spreekgestoelte en voor een eikenhouten tafel door architect [redacted], augustus 1971. Bron: RHCVV, toegang B058a, inv.nr.: 75.

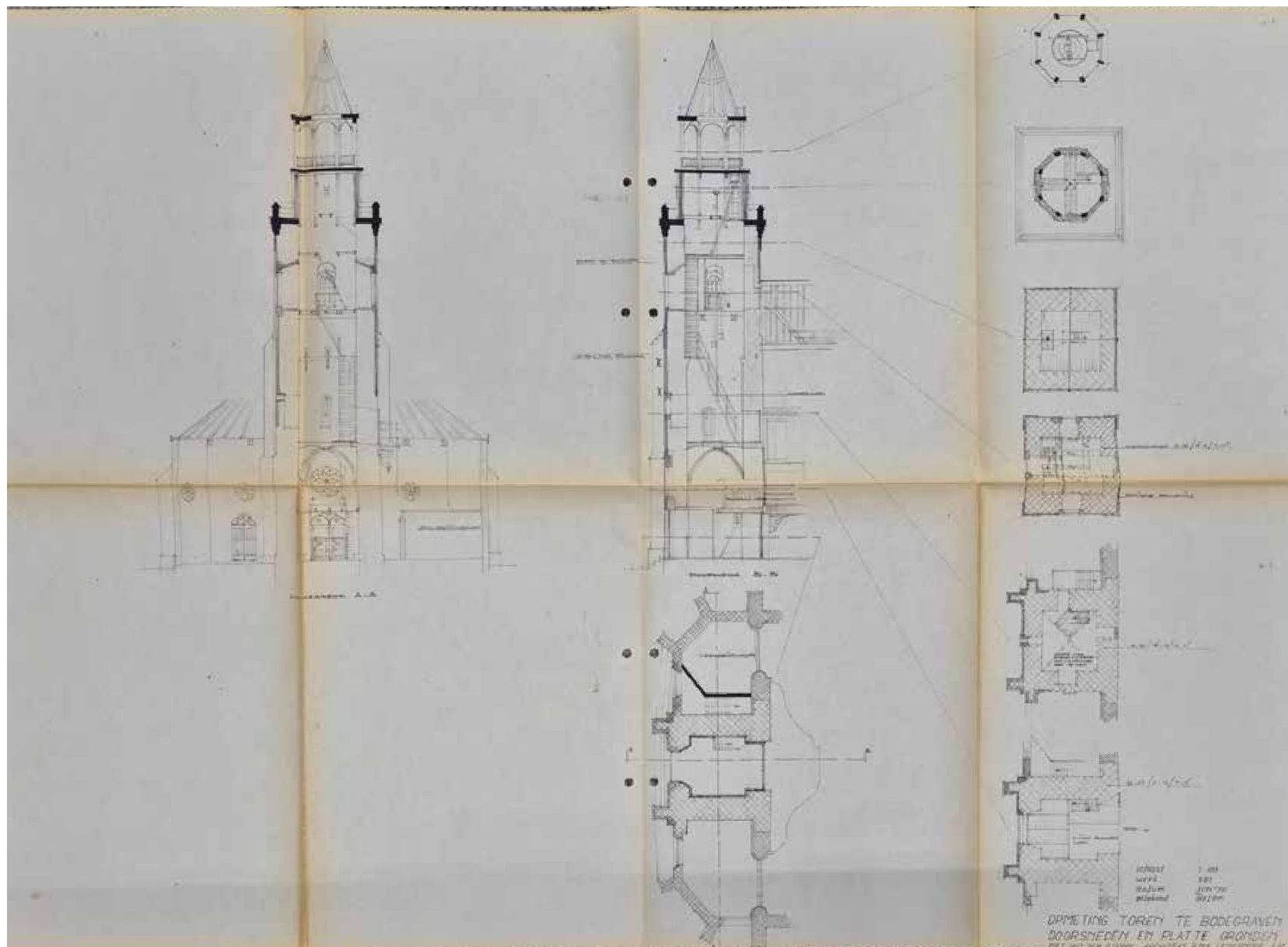
afbeelding 236. Presentatietekening door architect Van der Sterre voor het koorhek met preekstoel, september 1969. Bron: RHCVV, C004, inv.nr.: G0926.

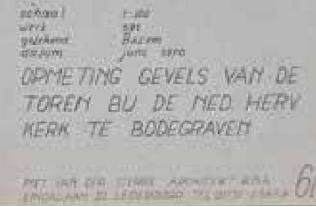
afbeelding 237. Plattegronden van twee varianten voor een nieuwe interieuropstelling in de Dorpskerk door architect Van der Sterre (1968-1971). De variant opstelling II, werd uiteindelijk doorgevoerd en is tot op heden zo aanwezig. Bron: RHCVV, toegang B058a, inv.nr.: 75.

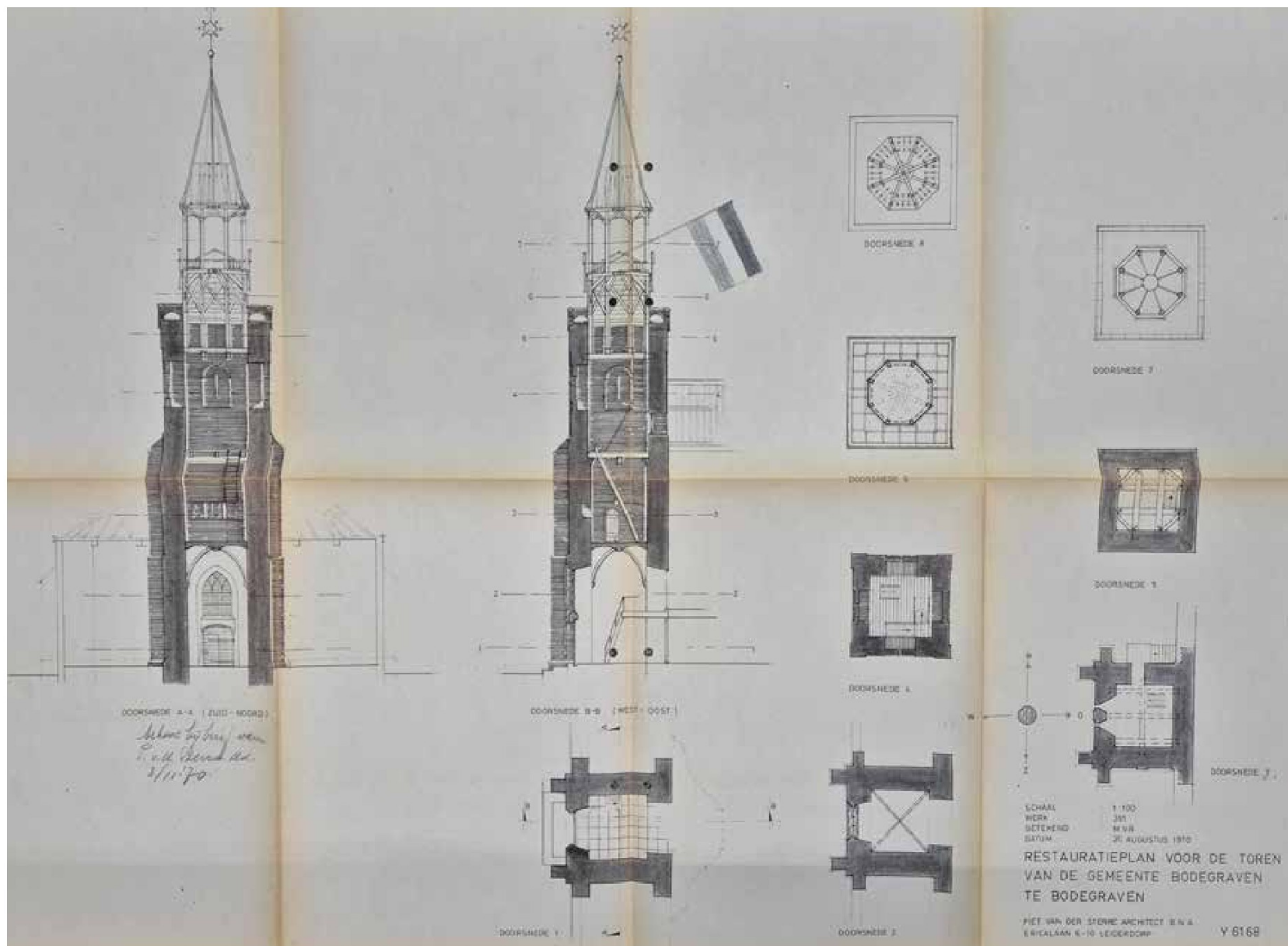
128

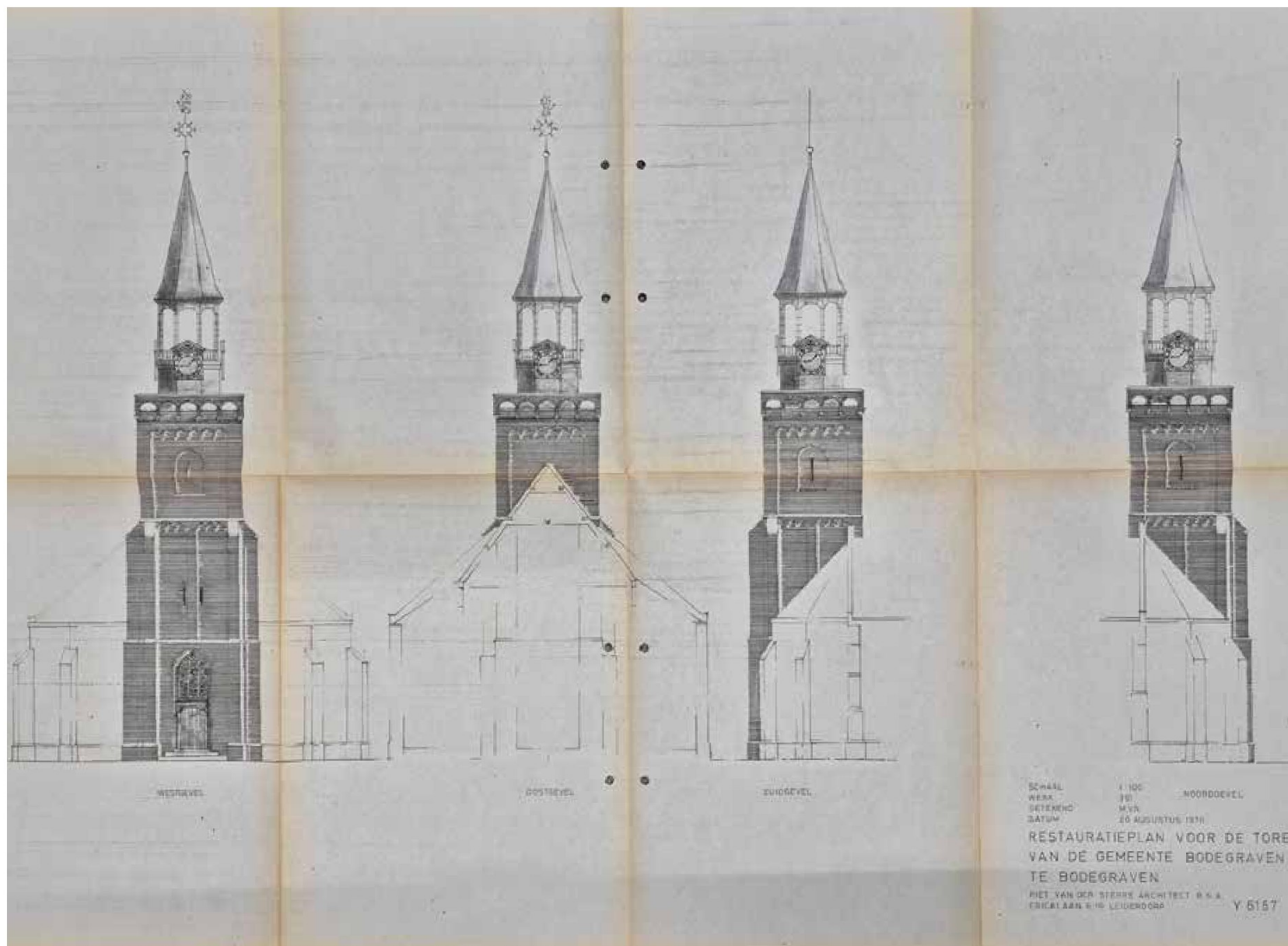
afbeelding 239. Opmetingstekeningen doorsneden en plattegronden van de bestaande toestand van de toren t.b.v. restauratieplan voor de kerktoeren, juni 1970, door Piet van der Sterre. Bron: RHCVV, toegang B051, inv.nr.: 810.

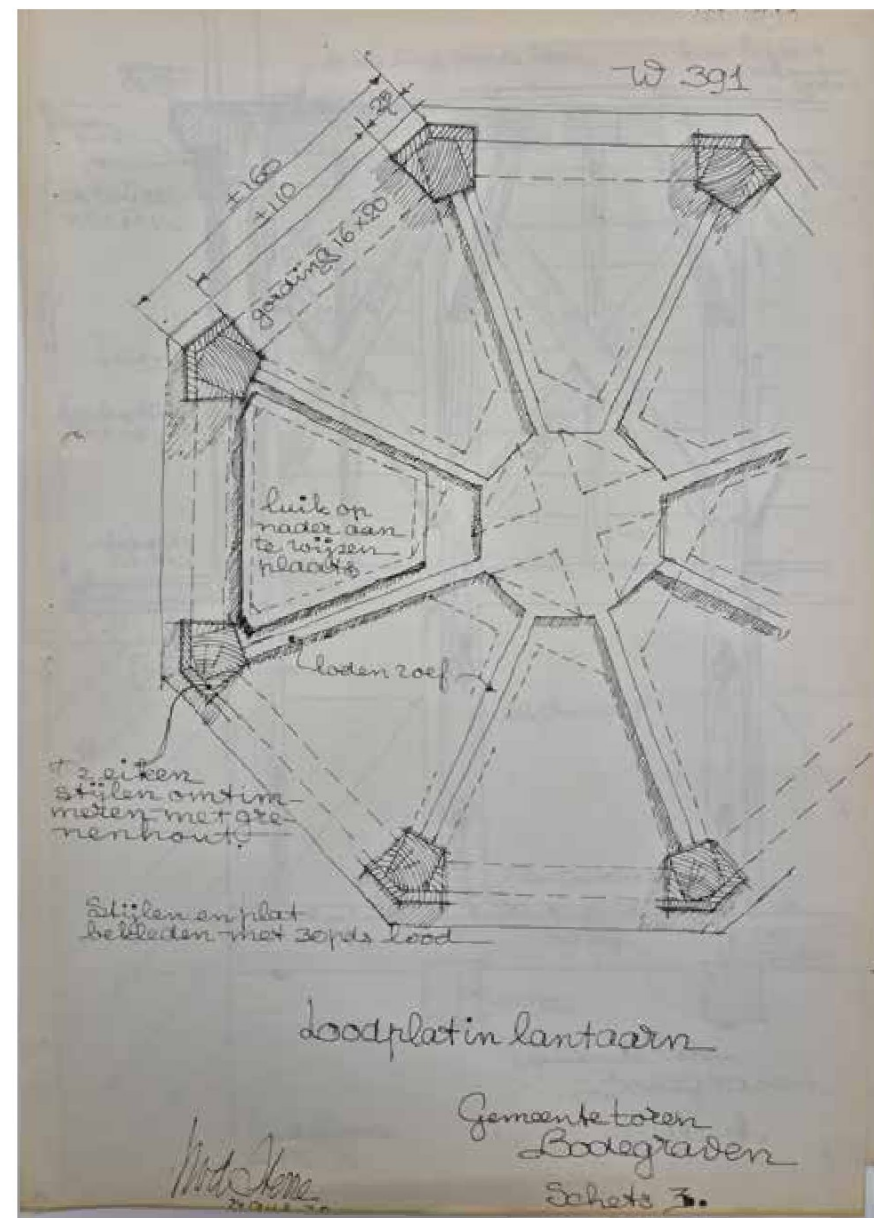
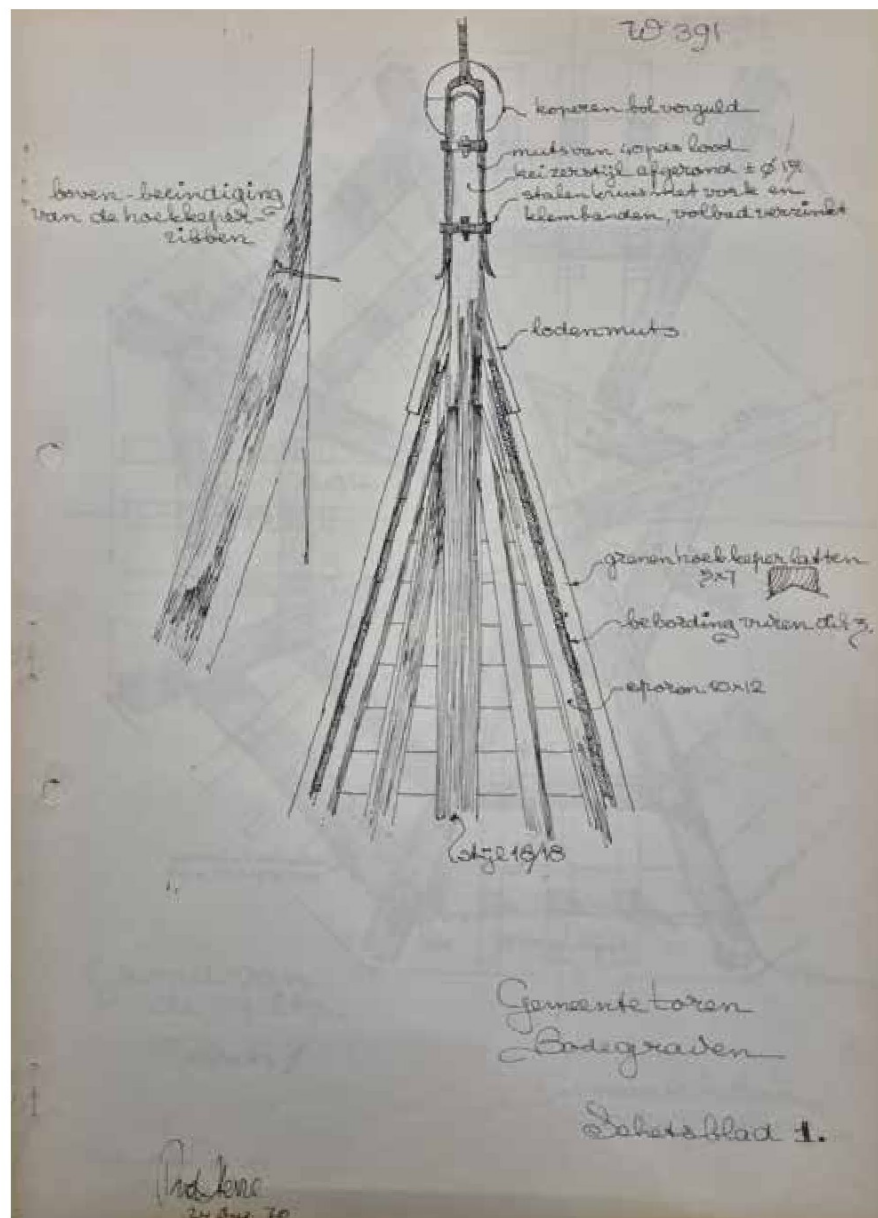
130

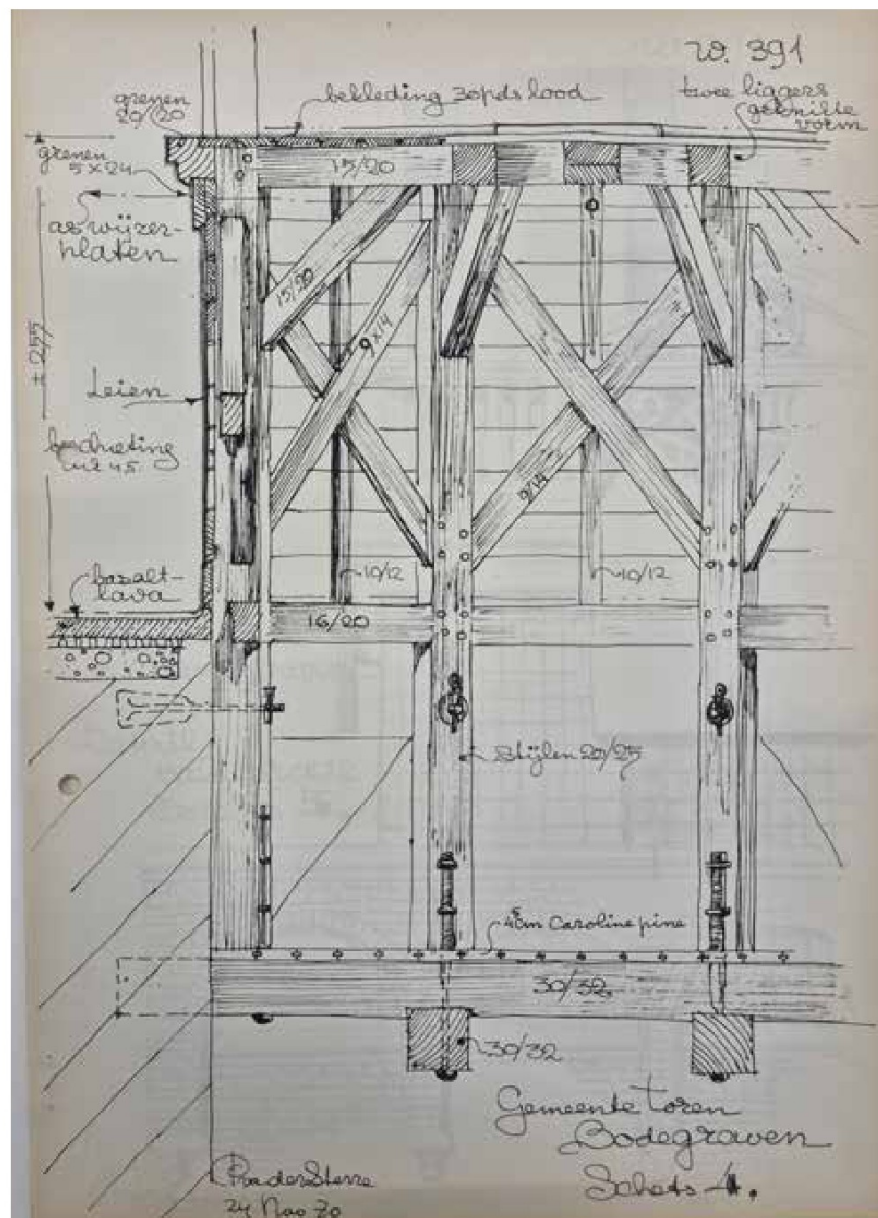
afbeelding 241. Doorsneden en plattegronden toren: Restauratieplan voor de kerktoeren, 20 augustus 1970, door Piet van der Sterre. Bron: RHCVV, toegang B051, inv.nr.: 810.

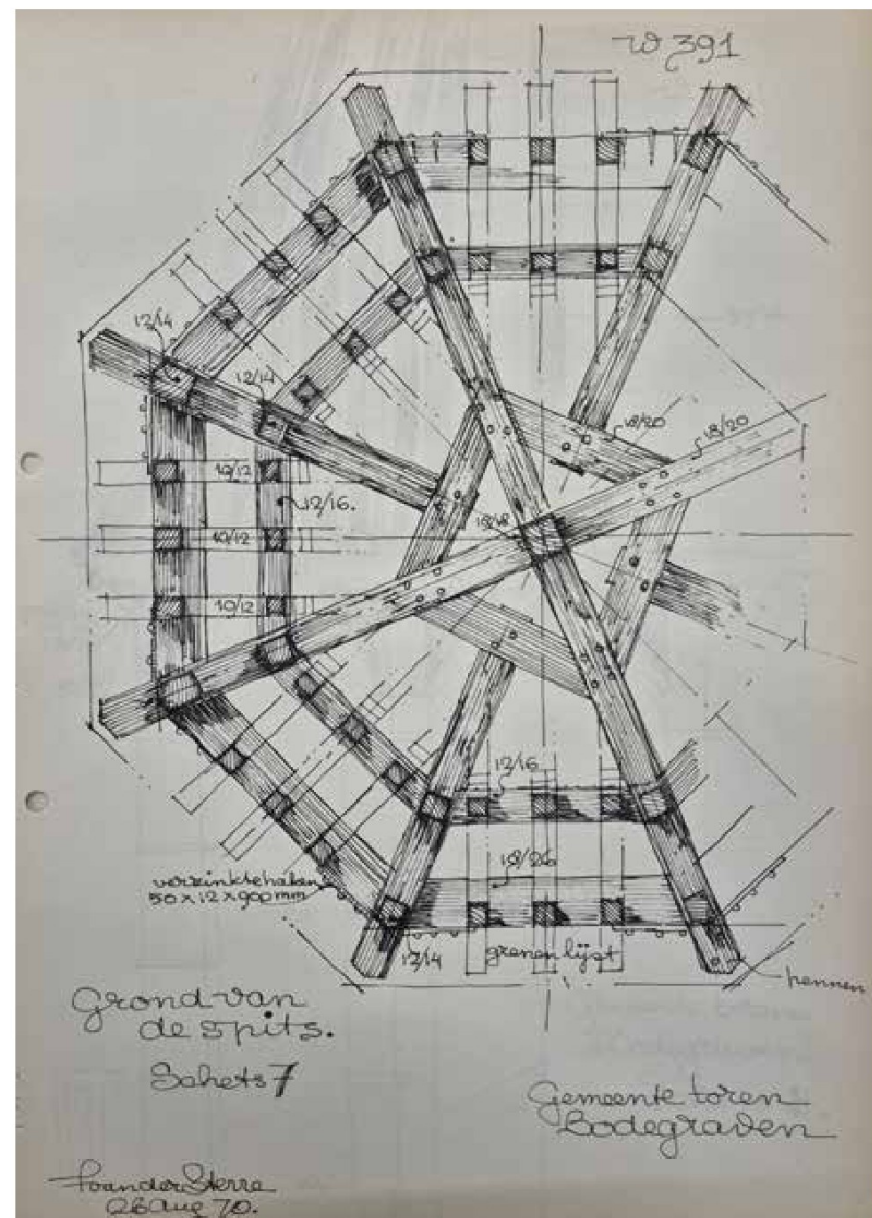
afbeelding 242. Gevelaanzichten toren: Restauratieplan voor de kerktoren, 20 augustus 1970, door Piet van der Sterre. Bron: RHCVV, toegang B051, inv.nr.: 810.

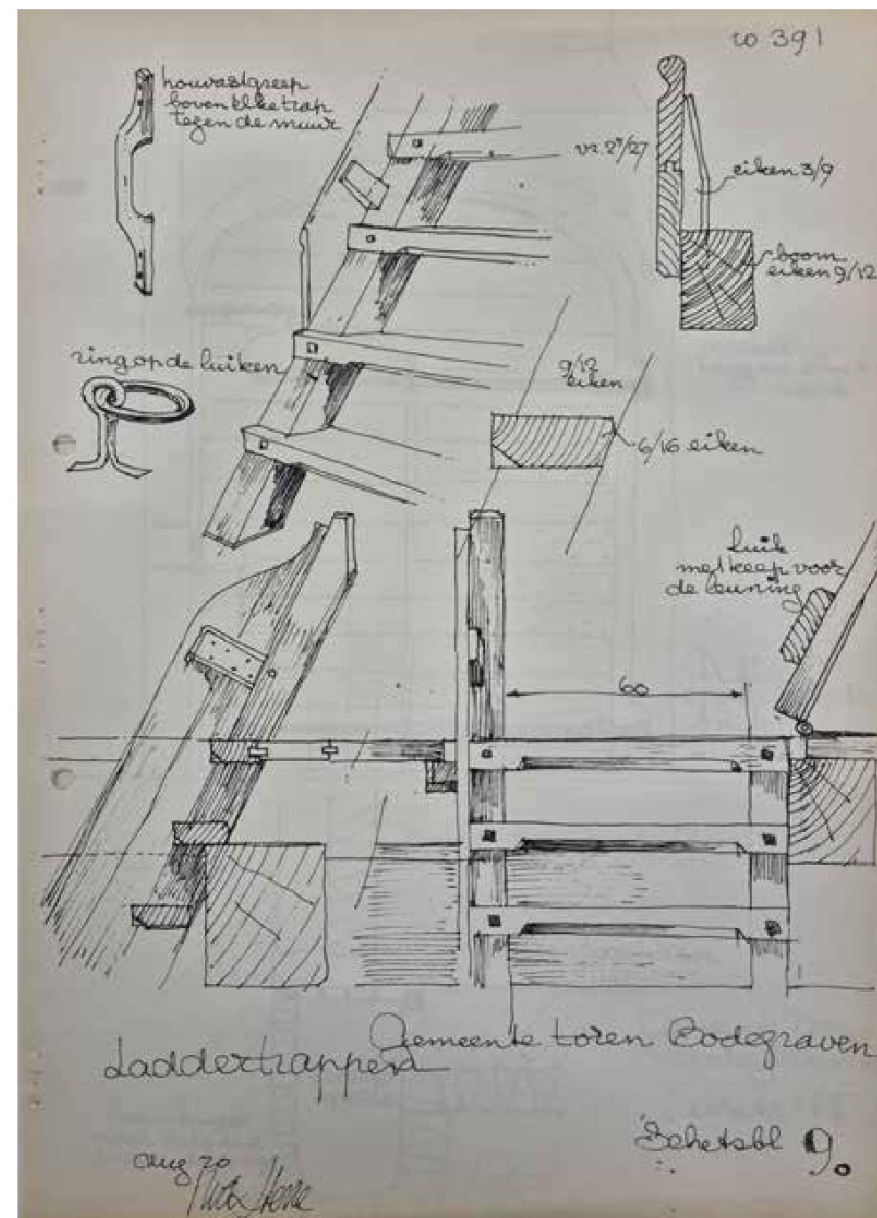
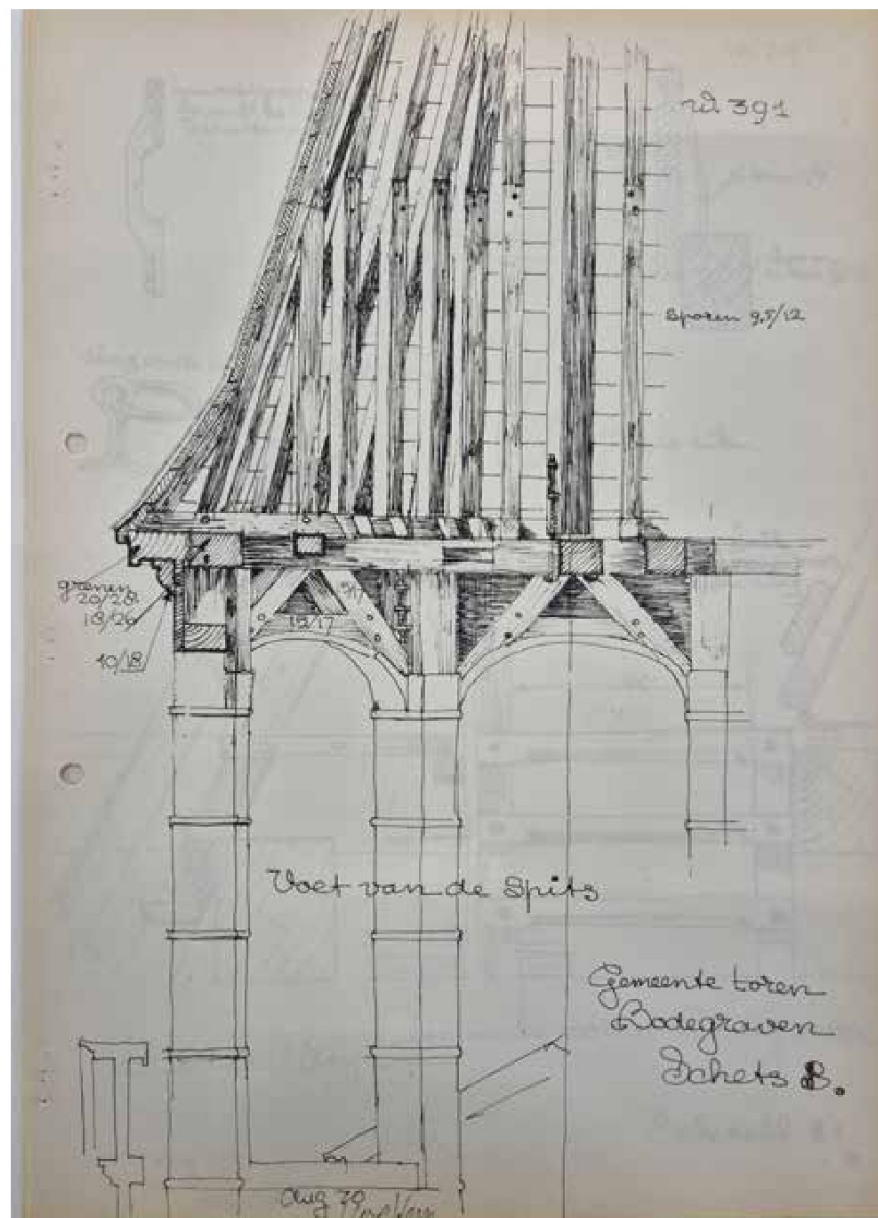
afbeelding 243. Schetsen restauratieplan kerktoeren, augustus 1970, door Piet van der Sterre. Blad 1 en 3. Bron: RHCVV, toegang B051, inv.nr.: 810.

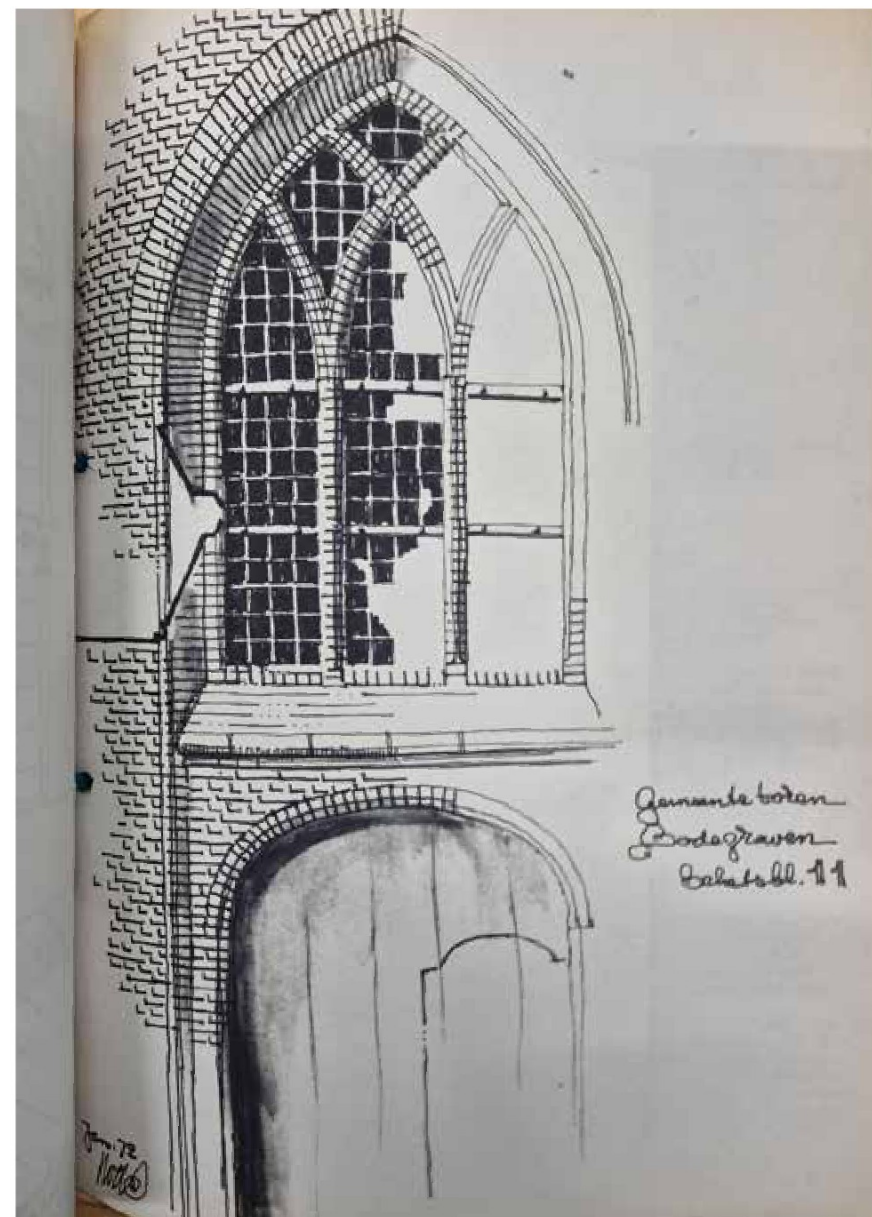
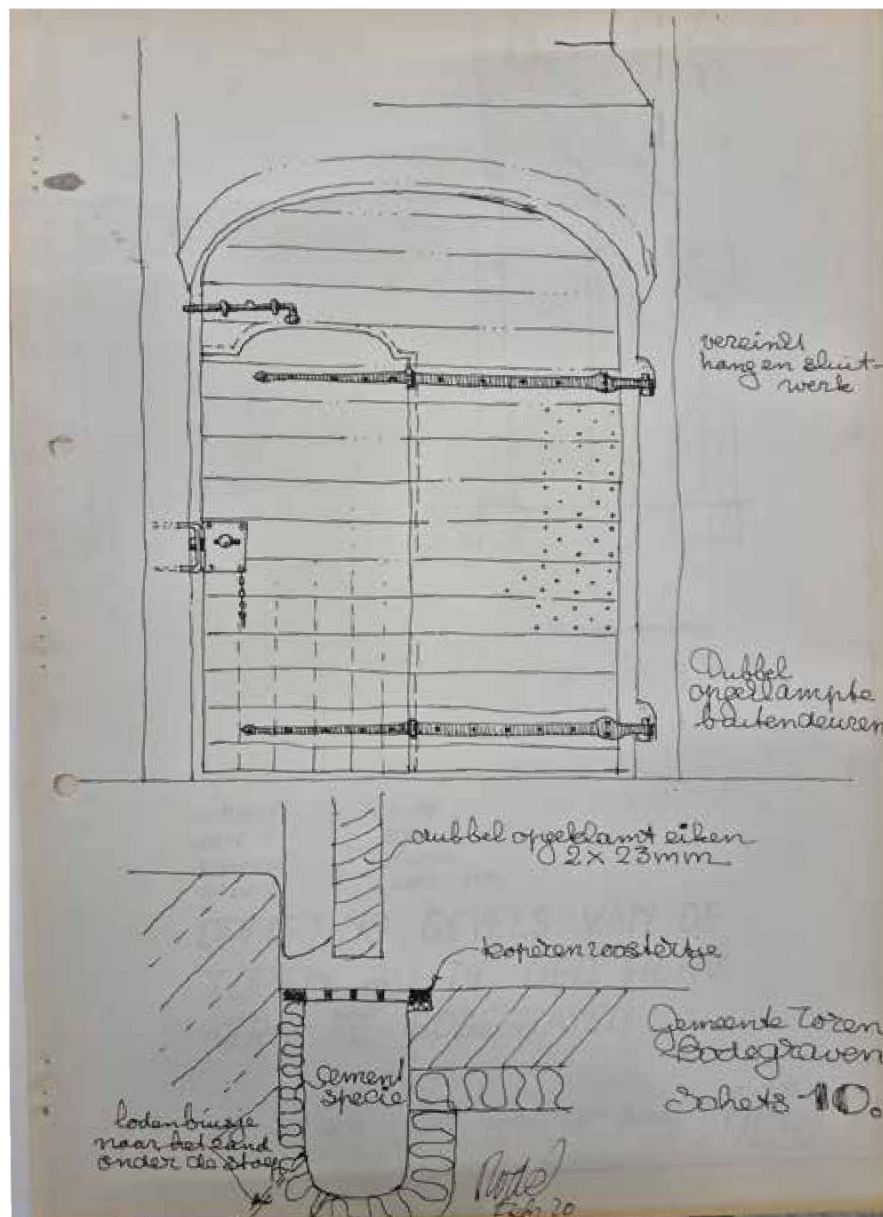
afbeelding 244. Schetsen restauratieplan kerktoeren, augustus 1970, door Piet van der Sterre. Blad 4 en 5. Bron: RHCVV, toegang B051, inv.nr.: 810.

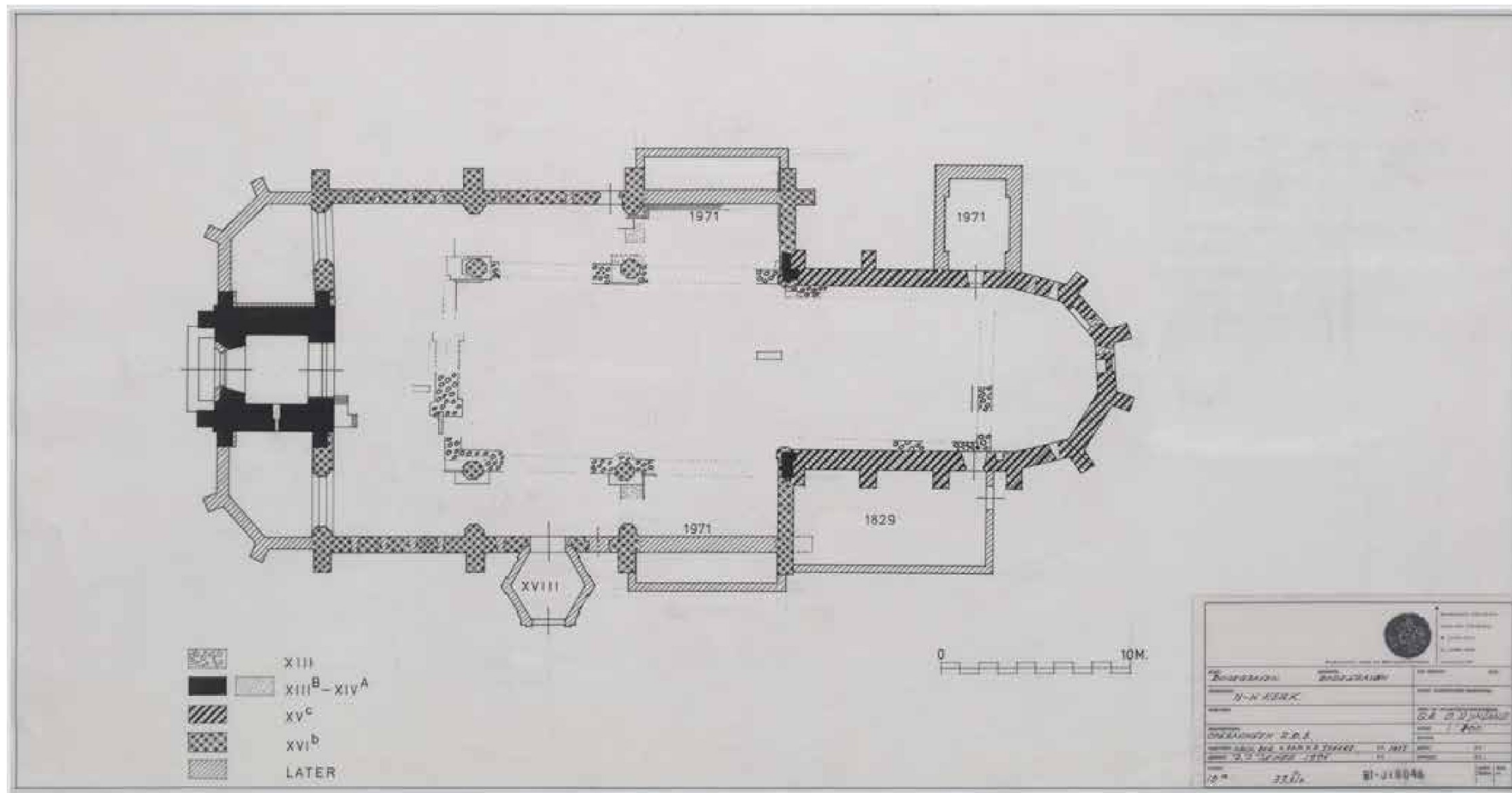
135

afbeelding 246. Schetsen restauratieplan kerktoeren, augustus 1970, door Piet van der Sterre. Blad 8 en 9. Bron: RHCVV, toegang B051, inv.nr.: 810.

afbeelding 247. Schetsen restauratieplan kerktoeren, februari 1970 en januari 1972, door Piet van der Sterre. Blad 10 en 11. Bron: RHCVV, toegang B051, inv.nr.: 810.

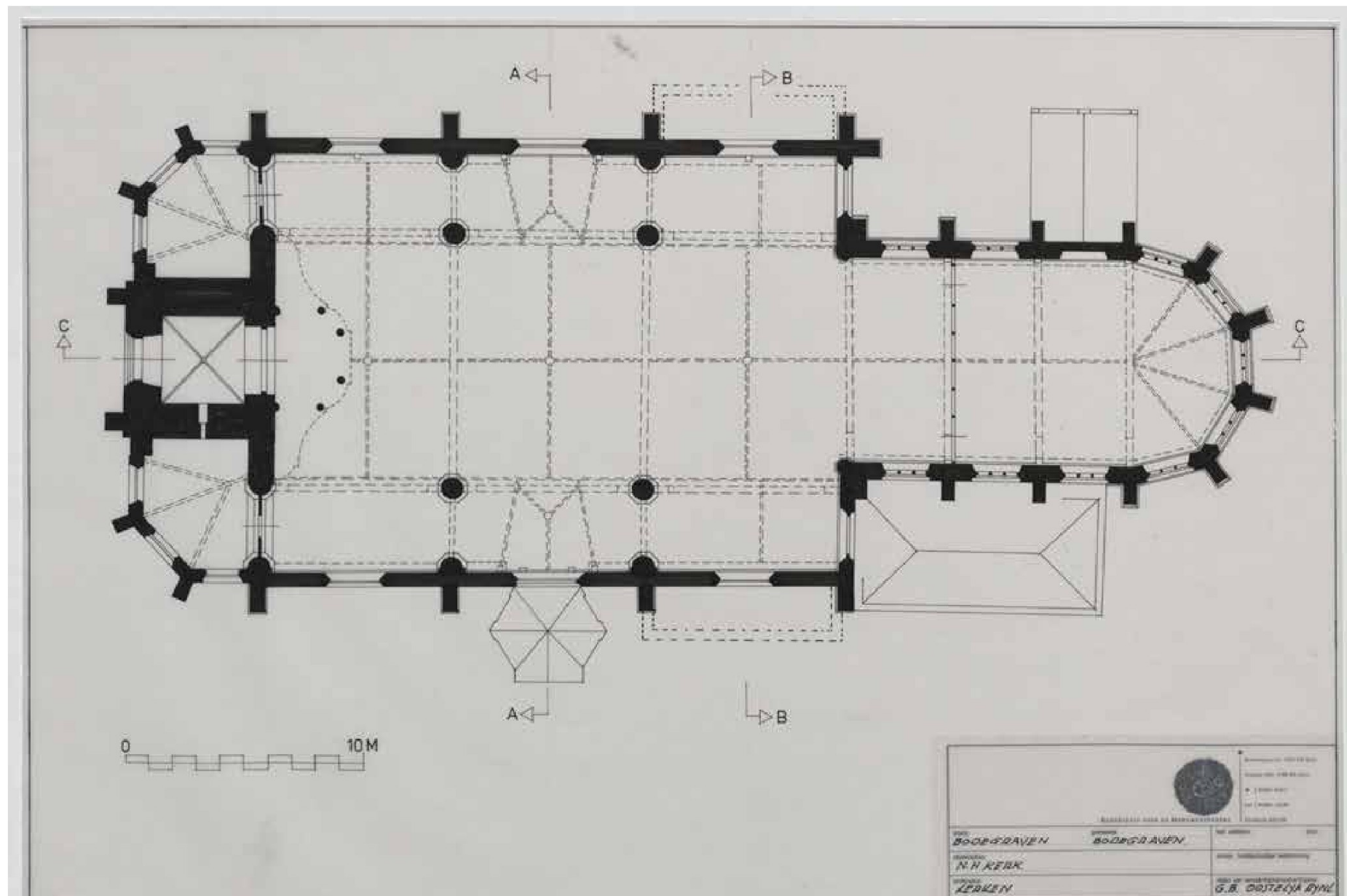
afbeelding 248. Plattegrond met gegevens omtrent opgravingen van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek. Door Architectenbureau van Dam- van der Sterre 1972, getekend door J.J. Jehee in 1996. Bron: RCE, doc.nr. BT-018046.

Bron: RCE, doc.nr. BT-018062.

Bron: RCE, doc.nr. BT-018083.

afbeelding 251. Plattegrond toestand na restauratie 1971. Door Architectenbureau van Dam- van der Sterre 1972, getekend door J.J. Jehee naar W.J. Berghuis 1999. Bron: RCE, doc.nr. BT-031320.

